

Steunpunt beleidsrelevant onderzoek
3de generatie

Armoede

Governance uitdagingen voor sociale innovatie en armoedebestrijding

Tuur Ghys en Stijn Oosterlynck

14-05-2013

VLAS-Studies 8

Het Vlaams Armoedesteunpunt is een samenwerkingsverband van UA, KU Leuven, KdG-Hogeschool en UGent.

Gelieve naar deze publicatie te verwijzen als volgt:

Ghys, T., Oosterlynck, S. (2013), *Governance uitdagingen voor sociale innovatie en armoedebestrijding* VLAS-Studies 8, Antwerpen: Vlaams Armoedesteunpunt.

Voor meer informatie over deze publicatie: tuur.ghys@ua.ac.be of stijn.oosterlynck@ua.ac.be

Deze studie werd uitgevoerd in het kader van het Vlaamse armoedesteunpunt en werd gefinancierd door de Vlaams Minister bevoegd voor Armoedebestrijding, Ingrid Lieten.
De conclusies van deze publicatie vertolken niet noodzakelijk de visie van de opdrachtgever.

© 2013 Vlaams Armoedesteunpunt

p.a. Vlaams Armoedesteunpunt
Centrum OASeS
Sint Jacobstraat 2 (M232)
2000 Antwerpen

Deze publicatie is ook beschikbaar via www.vlaamsarmoedesteunpunt.be

Inhoud

1. Introductie	4
2. Structurele resultaten met projecten in de marges van de welvaartstaat	6
3. De gespannen verhouding tussen staat, markt en middenveld	9
4. Rekening houden met een kwetsbare doelgroep	12
5. Het opschalen van sociale innovatie	15
6. Oog hebben voor Ethische Dilemma's	18
7. Hoe kapitaliseren op sociale innovatie?	21
8. De creatie van ruimte voor sociale innovatie om te bloeien	24
9. Slot: Uitdagingen aangaan	27

1. Introductie

Het is tijd om na de conceptuele analyse van sociale innovatie gericht op armoedebestrijding de volgende stap te zetten, en te kijken naar welke uitdagingen aangegaan moeten worden om tot wenselijke sociale innovatie te komen. Sociale innovatie is een maatschappelijk proces van reactie op sociale noden, waarvan de inhoud en uitkomst van innovaties afhankelijk is van de context waarin ze ontstaan. Ze brengen dus niet per definitie verbetering. Het is belangrijk om de verschillende problemen en opportuniteiten op de weg naar wenselijke sociale innovatie voor armoedebestrijding tijdig te identificeren. We zullen deze formuleren in de vorm van diverse uitdagingen, gaande van het verspreiden van succesvolle innovaties tot ethische dilemma's rond de verhouding tot liefdadigheid.

In deze paper wordt gekozen voor de term 'governance uitdagingen', waarin governance slaat op het vormen en uitvoeren van beleid in netwerken waarin de overheid slechts één (maar vaak wel de centrale/sturende) speler is. Deze praktijk is met betrekking tot sociale thema's niet nieuw in België (Dierckx, Vranken, 2009, p. 49), en is op Europees vlak te plaatsen in een context van decentralisering en van de toegenomen rol van actoren buiten de overheid (Kazepov, 2010). We spreken over governance uitdagingen omdat aan de ene kant deze ook door verscheidene actoren buiten de overheid aangegaan moeten worden. Aan de andere kant blijft hierdoor de overheid in beeld, die lokale vormen van sociale innovatie kan verbinden met de welvaartstaat en haar instrumenten en financieringskanalen. Vaak is er ook sprake van multilevel governance, het vaag omliggende begrip (Peters, Pierre, 2004) dat slaat op de horizontale en verticale dimensies van beleidsnetwerken: de werking tussen overheden op verschillende territoriale niveaus enerzijds, en tussen gouvernementele en niet gouvernementele actoren anderzijds (Bache, Flinders, 2004, p. 3). Het gaat zowel over samenwerking inzake beleid tussen bv. nationale overheidsniveaus en lokale initiatieven, als over taakverdeling tussen de verschillende overheidsniveaus (zoals er zijn: Europees, federaal, Vlaams, provinciaal en lokaal) met betrekking tot SI.

Naast de populaire algemene definitie van sociale innovatie (vanaf hier SI) als innovaties die zowel sociaal zijn in doelen als middelen (Young Foundation/SiX, 2010), werd in een eerder VLAS paper een definitie van wenselijke SI uitgewerkt:

“Sociale innovatie gaat over ideeën en initiatieven uit de samenleving die reageren op menselijke noden van sociale groepen, die binnen een bepaalde institutionele context nieuwe alternatieven bieden dankzij veranderingen in sociale relaties en organisatievormen. Een succesvol proces van sociale innovatie zorgt voor structurele verbeteringen dankzij empowerment, leerprocessen, etc.” (Ghys & Oosterlynck, 2013, p. 21).

Sociale innovatie is een proces dat zowel de ideeën en experimenten omvat die deel zijn van initiatieven die reageren op sociale noden die niet of onvoldoende worden aangepakt door overheid en markt. Het draait hoofdzakelijk om initiatieven van, voor en door de burgersamenleving en onderscheidt zich van technologische innovatie door rechtstreeks sociale relaties te veranderen of nieuwe relaties en organisatievormen te creëren.

Deze paper zal de belangrijkste uitdagingen voor sociale innovatie gericht op armoedebestrijding (theoretisch) in kaart brengen, zodat deze kunnen worden meegenomen als hypotheses in verder onderzoek en beleidsvorming. Naast de verkenning van deze uitdagingen en hun sub-thema's zal waar mogelijk ook een eerste aanzet voor de richting van oplossingen gegeven worden. Deze besprekingen doen dienst als richtinggevend voor de selectie en analyse van case studies, en zijn vaak onvermijdelijk prescriptief van aard aangezien probleemdefinitie en oplossing altijd dicht bij elkaar liggen en er gedacht wordt in functie van armoedebestrijding. Deze paper heeft deels een theoretisch karakter, maar zal steeds waar mogelijk terugkoppelen naar hoe deze theoretische problemen zich concreet stellen in het (Vlaamse) SI landschap. Het vertrekt

immers vanuit de overtuiging dat de hier besproken zaken in praktijk de belangrijkste uitdagingen zullen zijn.

In de volgende hoofdstukken zal telkens het overkoepelend thema van een uitdaging besproken worden, dat vaak verder opgedeeld is in meerdere sub-uitdagingen. Deze uitdagingen staan niet in ondergeschikte volgorde, al komen veel uitdagingen voort uit de eerste uitdaging. Maar wat verstaan we eigenlijk onder structurele armoedebestrijding? Het is een vaak gebruikte term, waarvan de connotatie vaak wisselt tussen het aanpakken van problemen bij de wortel, aan preventie doen, rekening houden met sociaaleconomische factoren, zaken serieus nemen of plannen op lange termijn, en soms bedoelen we gewoon alles dat effectief is. In zijn proefschrift over armoedebestrijding bekritiseert Suijs (2012) de betekenis ervan in het huidige discours dat de nadruk net niet op structuren legt:

“Als armoede een ‘structureel’ probleem is, dan verwijst ‘structureel’ vandaag naar het aanhoudende probleem van mensen die niet deelnemen aan het economisch proces omdat hun gekwetste binnenkant hen blokkeert om die essentiële basisvaardigheden te verwerven die nodig zijn om zich te kunnen integreren in de ‘structuren’ van de samenleving” (p. 224)

Het ontwikkelen van een volledige visie op wat structurele armoedebestrijding exact inhoudt valt buiten het bestek van deze paper, dus beperken we ons tot een beknopte schets van wat wij hieronder verstaan. Een goed vertrekpunt om helderheid te scheppen is het structuur begrip van socioloog Anthony Giddens (1984). Structuur is het principe dat onze handelspatronen in sociale systemen genereert en vormgeeft, bestaande uit zowel de denkschema's (regels) die we gebruiken als de hulpmiddelen die beschikbaar zijn. Wanneer iets 'structureel' is, wil dat zeggen volgens de huidige denkschema's/regels en verdeling van middelen in ons sociaal systeem (het geheel van door tijd en ruimte strekkende interactiepatronen). Wat een structureel obstakel is voor iemand hoeft dat niet voor een ander te zijn, en hangt af van zijn relatie tot anderen: iemand kan bijvoorbeeld minder hulpmiddelen krijgen dan anderen, en het feit dat dit zo is kan komen door hoe die anderen over hem denken. Aangezien we deze denkschema's en hulpmiddelen op verschillende en nieuwe manieren kunnen gebruiken, is structuur zowel oorzaak als resultaat van handelen. Wanneer we dit op sociale innovatie betrekken zou een structurele aanpak van het bestrijden van armoede in ons sociaal systeem er dus te maken hebben met op een andere manier over zaken te denken en hulpmiddelen anders aan te wenden en te verdelen. Een voorbeeld van een SI die als doel heeft de regels te veranderen zijn de 'Iedere stem telt' acties van samenlevingsopbouw, waarin samen met de doelgroep politieke vragen rond armoede worden geformuleerd om zo de kiezers bewust te maken van de verschillen in sociale programma's van de diverse politieke partijen. Dat SI over het veranderen van sociale relaties gaat, wil niet zeggen dat het niet rechtstreeks over (her)verdeling van middelen kan gaan, zoals we zien bij het Britse 'Child Trust Fund' (Zie Bureau of European Policy Advisers [BEPA], 2011p. 48-49). Bij de geboorte krijgt elk kind een investeringsrekening waarop de overheid een bedrag stort (dubbel zoveel voor kansarme kinderen, die nadien nog verkrijgen), waar ouders en grootouders wel geld kunnen bijstorten maar niet afhalen. Door de andere vertrouwensrelatie tussen ouders/grootouders/kind kan dit een positief effect hebben op het spaargedrag en zorgt dit ervoor dat arme kinderen kunnen uitkijken naar een zeker (klein) kapitaal.

Alvorens te kijken naar hoe SI structureel op armoede kan ingrijpen, is het voor het verloop van het volgende argument goed kort stil te staan bij armoede zelf (zie verder hoofdstuk drie). Wanneer we armoede zien als een netwerk van elkaar versterkende uitsluitingen in een samenleving met ongelijkheid en breuklijnen (Vranken, 2001), is het interessant om na te denken over de speciale rol die een tekort aan economische middelen hierin speelt. Het is namelijk zo dat deze verschillende uitsluitingen in een gecommuniceerde en gemonitiseerde kapitalistische samenleving gemedieerd worden door een tekort aan economische middelen: uitsluiting op verschillende domeinen van het leven zijn vaak ofwel gevolg of oorzaak (of beide) van een tekort aan economische middelen (bv. geld, al is dit niet noodzakelijk aan inkomen verbonden).

Bijvoorbeeld door inkomstekort kan men geen goede huisvesting en verwarming betalen, waardoor men vaker ziek is, waardoor men minder inkomen kan vergaren, etc. Het tekort aan economische middelen is een constante schakel in de cirkel van armoede en speelt dus een centrale rol in het netwerk van uitsluitingen. Hiermee zijn de doelen van structurele armoedebestrijding echter nog niet voldoende gekaderd, een oefening waar we later op terug komen.

Het eerste hoofdstuk gaat over de centrale vraag hoe tot structurele resultaten te komen met SI projecten, en tracht tot een strategisch begrip van SI te komen. Het tweede hoofdstuk verkent de verschillende uitdagingen en problemen voor SI die zich situeren in het zoeken naar evenwicht in de relatie tussen overheid, civiele samenleving en markt. Het derde hoofdstuk vraagt SI projecten om rekening te houden met de eigenheid van armoede en de kwetsbaarheid van de armen als doelgroep. In het vierde hoofdstuk komt de uitdaging aan bod om sociale innovaties naar een grotere schaal te brengen ('opschalen') en verder te verspreiden. Het vijfde hoofdstuk gaat over ethiek en besteedt aandacht aan verschillende ethische vraagstukken waarmee de omgang voor de praktijk van vele SI projecten rond armoede een uitdaging kan vormen. Hoofdstuk zes poneert de uitdaging hoe de welvaartstaat (en de bredere samenleving) kan kapitaliseren op het potentieel gecreëerd door SI projecten en deze aanwenden als leermomenten. De creatie van ruimte voor SI staat centraal in hoofdstuk zeven, dat gaat over de uitdagingen om SI te stimuleren en een eigen SI sector te ontwikkelen in Vlaanderen. Hierna volgt een korte uitleidende conclusie.

2. Structurele resultaten met projecten in de marges van de welvaartstaat

De uitdaging om structurele resultaten in armoedebestrijding te behalen met projecten uit de marge van de welvaartstaat behoort een centrale doelstelling te zijn in debatten rond sociale innovatie en armoede. Sociale innovaties lopen vaak vast op hun projectmatige aard: het gaat om kleine lokale initiatieven of experimenten die op zichzelf goed zijn maar verder geen impact hebben op de maatschappelijke structuren. De initiatieven komen zelden voort uit strategische overwegingen over sociale verandering, maar handelen eerder in de geest van "recherchez ici et maintenant une solution a un problème donné" (Chambon, David, Devevey, 1982, p. 72). De vraag is dan hoe we deze projecten en structurele armoedebestrijding kunnen verzoenen.

Een probleem met het concept structureel zoals we dit in de inleiding van deze paper uitwerken is dat het moeilijk is om binnen dit concept gradaties te onderscheiden, waardoor de neiging kan ontstaan het ofwel zeer breed ofwel zeer eng in te vullen. Wanneer we echter de structuur van de samenleving als een bouwwerk beschouwen waarin structuren op elkaar steunen, is het echter mogelijk om 'fundamentele' structuren te onderscheiden die het hele systeem structureren. Het is essentieel om vanuit het perspectief van structurele armoedebestrijding een onderscheid te maken volgens het drie-lagen- model, dat we in een eerdere VLAS paper voorlegden. Dit model gaat in op de impact die SI initiatieven op armoede kunnen hebben:

"De eerste, volgens onze definitie onsuccesvolle laag van SI maakt armoede draagbaarder voor individuen, maar verbetert hun situatie niet structureel. In het tweede geval slaagt SI erin een situatie van uitsluiting structureel te verhelpen, waardoor de kloof tussen (bepaalde) armen en de rest van de samenleving afneemt, maar armoede op zich blijft bestaan. Een SI van 'derde categorie' heeft invloed op de politieke cultuur en socio-economische structuur van een samenleving en helpt de ongelijkheid en breuklijnen op te

lossen. Dit is zeldzaam en de invloed is vaak onrechtstreeks en verder verwijderd van het invullen van concrete menselijke noden” (Ghys & Oosterlynck, 2013, p. 26).

In de eerste laag worden bepaalde sociale noden van de armen geledigd (zoals charitatieve voedselbedeling de gevolgen van uitsluitingen compenseert), maar blijft de uitsluiting structureel. De positie van de armen tegenover de structuren wijzigt namelijk niet: ze krijgen niet de middelen in handen om hun noden te ledigen en de denkkaders worden niet aangepast.

In de tweede laag worden de structuren zo aangepast dat een bepaalde betrokken persoon in armoede niet langer of in mindere mate een bepaalde structurele uitsluiting ervaart (denk aan wijkgezondheidscentra die de gezondheidskloof terugdringen). Aangezien hiermee een bepaalde uitsluiting in het netwerk van uitsluitingen deels wordt weggewerkt, gaat het om een structurele verlichting van armoede, die door het wegnemen van een schakel in de vicieuze cirkel mogelijk kan bijdragen tot het ontsnappen uit armoede. Het gaat om het wegnemen van een obstakel dat structureel was tegenover een bepaalde persoon in armoede (of beter: categorie van personen in armoede).

In de derde laag gaat het echter om armoede als een structureel probleem voor de samenleving: het probleem dat burgers in de armoede kunnen raken, m.a.w. dat armoede mogelijk en voor een bepaald percentage waarschijnlijk is. Hierbij gaat het om de structurele sociale ongelijkheid, zowel als hiërarchie en als ongelijke blootstelling aan sociale risico's, en de breuklijnen (Vranken, 2001) die armoede mogelijk maken¹. Om deze *fundamentele* structurele problemen op te lossen, moeten ofwel de oorzaken van armoede weggenomen worden (dit gaat om systemische verandering), of moeten deze door andere structuren gecorrigeerd worden zodat we het ontstaan van armoede niet toestaan. Deze laatste mogelijkheid heeft betrekking op de herverdeling van middelen om de val in armoede te voorkomen wanneer deze plaats heeft. In de context van SI gaat het dan over sociaal-politieke mobilisatie om te streven naar en pleiten voor distributieve rechtvaardigheid. De eerste zou binnen de lokale context van SI betrekking kunnen hebben op het anders organiseren van economische productie- en allocatieprocessen.

Niet alle SI werkt om de structurele positie van armen te verbeteren, en maar een fractie heeft een impact op de grotere structuren die het bestaan van armoede als geheel bepalen. We moeten echter ook kijken naar de effecten die het proces van SI zelf heeft op zowel de grotere structuren als de betrokkenen, want SI gaat ook over het “learning, awareness raising and sociopolitical mobilisation it requires” (Oosterlynck, Cools, 2012a, p. 12). Tot het potentieel van SI rekenen we naast het terugdringen van bepaalde uitsluitingen en ongelijkheden (bv. op vlak van gezondheid in geval van buurtgezondheidscentra) o.a. ook het experimenteren met nieuwe diensten en methodes. Dit soort innovaties kan de omgang met armoede verbeteren maar het fundamenteel risico erop niet wegnemen: “a mere improvement of techniques, better coordination of welfare agencies and reforms of a key service cannot of themselves solve the condition of poverty” (Holman, 1976, p. 183). Door alternatieven te testen heeft SI wel kritisch potentieel omdat het niet enkel de handeling maar ook de onderliggende assumpties van bestaande armoedebestrijding in vraag stelt. Verder helpt SI om nieuwe sociale noden aan het licht te brengen en te politiseren (zie hoofdstuk zes). SI kan bijdragen tot de sociaal-politieke mobilisatie en emancipatie van armen als groep, en het stimuleren van politieke vraag voor oplossingen van armoede. Ten slotte kan SI een sensibiliserend effect hebben en helpen om stigmatisering tegen te gaan.

Het is bij deze uitdaging van groot belang om correcte verwachtingen te hebben tegenover SI. Aan de ene kant is het te makkelijk om voorbij het potentieel te kijken en SI af te doen als rommelen in de marge. SI projecten kan men best beschouwen binnen hun eigen context en het veld waarbinnen zij een verschil willen maken. Nieuwe initiatieven rond dakloosheid zoals

¹ Een exacte uiteenzetting en onderbouwing van hoe deze structuur eruit ziet, dus het antwoord op de vraag waarom er armoede ontstaat en blijft in onze samenleving, is een kwestie die voorbij gaat aan het opzet van deze tekst.

straatverplegers (FEANSTA, 2012) kunnen bijvoorbeeld op het eerste zicht weinig invloed hebben op de totale problematiek van armoede, maar kunnen binnen dat deeldomein veel betekenen. Verder is het ook relevant om de bredere maatschappelijke bewegingen of trends (bv. delen, recyclen, etc.) achter een bepaald initiatief te zien, zodat bredere verschuivingen in denken duidelijk worden en het niet langer om een geïsoleerd initiatief gaat. Aan de andere kant is het belangrijk te onthouden dat omdat SI het potentieel heeft om structurele vooruitgang te boeken, dit niet wil zeggen dat het dit ook effectief zal doen. Leubolt, Novy en Beinstein stellen dat: “The accumulation of many small changes obtained through such alternative social spaces finally has the potential to challenge the powerlessness of excluded groups and thus the dominant structures that excluded them” (2009, p. 31). Er is echter geen enkele belofte te verbinden aan toekomstige SI, aangezien de inhoud en uitkomst van deze processen afhankelijk zijn van de maatschappelijke context waarin ze ontstaan (Ghys & Oosterlynck, 2013).

Wanneer we armoede structureel willen bestrijden middels sociale innovatie is er nood aan de vorming van een *strategische* visie op SI. Strategie onderscheidt zich van tactiek in zover het niet enkel gaat om de meest slimme omgang met een bepaalde situatie, maar het deze handeling plaatst binnen het bereiken van een uiteindelijk doel. Om strategisch over SI te denken moeten we eigenlijk met drie lagen rekening houden: 1) Wat is de impact van een SI initiatief zelf op de situatie van armen, rechtstreeks en onrechtstreeks? 2) Wat kunnen we hieraan verbeteren, en hoe kunnen we voordeel halen uit deze SI (bv. door ervan te leren)? 3) Hoe brengt dit ons dichterbij het bereiken van een strategisch doel? De tweede laag geeft het belang van opschalen en het kapitaliseren op het potentieel van SI aan, thema's die we verder zullen uitwerken in hoofdstuk vier en zes. Opschalen en verspreiden is van bijzonder belang om aan het projectmatige karakter van SI te ontsnappen, aangezien een geïsoleerd initiatief, hoe briljant ook, geen verschil kan maken in een nationale problematiek. Het is natuurlijk makkelijk om bij bijna elke initiatief of maatregel een onrechtstreeks effect op armoede te zien; daarom is het belangrijk dit binnen structurele armoedebestrijding te blijven kaderen.

Wat er strategisch is, hangt uiteraard af van de doelen waartoe het moet dienen. Welke doelen we moeten stellen voor SI gericht op armoedebestrijding hangt dan weer af van de gebruikte analyse van het armoedeprobleem. Hiervoor grijpen we terug naar de eerdere bespreking van armoede waarin economische middelen een centrale rol spelen, en in deze zin armoede een verdelingsvraagstuk is. Hierbij is het echter van belang een onderscheid te maken tussen probleem en oplossing, en de barrières die daartussen zitten. Wanneer we de verdeling van hulpmiddelen centraal stellen, moeten we in gedachte houden dat deze verdeling weliswaar verankerd zit in de structurele denkkaders/regels. Het is daarom vanuit pragmatisch standpunt interessant te kijken naar de bestendiging van armoede die in een rijke democratie als de onze in zowel economisch goede en slechte tijden niet is verdwenen. Of zoals Holman stelt: “thus poverty is not eliminated even when society has sufficient affluence to achieve this end, for it exists for reasons other than a total lack of resources” (Holman, 1976, p. 202). Vele primaire (objectieve) voorwaarden om armoede te bestrijden zijn aanwezig. SI moet via de transformatie van sociale relaties ook streven naar de creatie van de secundaire (subjectieve) voorwaarden van sociale verandering, dat wil zeggen de wil en het klimaat om dit te doen (Ghys & Oosterlynck, 2013). Een strategie moet zich dus op beide componenten van het structurele probleem richten, waarbij het veranderen van de denkkaders een pragmatische voorwaarde is voor herverdeling (los van het feit dat denkkaders/regels ook vaak rechtstreeks tot uitsluiting leiden). Hierbij is bv. het tegengaan van stigmatiserende labels (Gans, 1995) en de nood aan sensibilisering (Dierckx, 2007) van belang. Een voorbeeld van zulk een strategisch denken vinden we bij Holman, die in de jaren zeventig strategische doelen uitwerkte voor wat hij toen ‘community action’ noemde (wat binnen ons begrip onder de derde laag van SI valt):

“1) to persuade what might be called the collective middle-class conscience that substantial structural changes are desirable even if they result in some losses to themselves; 2) to

persuade those sections of the working class which do carry some political punch that the poor do not deserve to be left in poverty; 3) to develop a political voice of the poor themselves” (1976, p. 261).

Een groot deel van de governance uitdaging komt dus neer op het uitstippelen van een strategische visie door alle betrokken actoren op sociale innovatie in functie van structurele armoedebestrijding. Hierbij is het bemoedigend dat in de criteria voor projectoproep van de sociale innovatiefabriek (Kabinet Lieten, 2013) gevraagd wordt om een midden- en langetermijnvisie uit te werken over de samenleving en te reflecteren op de mogelijke effecten van de SI hierop. Deze oefening is interessant, maar er moet ook op overkoepelend vlak nagedacht worden over de relatie tussen SI in het algemeen, en structurele sociale verandering in functie van armoedebestrijding. Zoals we zagen is de inbedding van vaak reactieve innovaties in een strategisch kader gericht op structurele effecten op twee niveaus mogelijk, het individueel-structurele en het maatschappelijk-systemische. Onderzoek kan hieraan bijdragen door het potentieel van verschillende innovaties te evalueren en te onderzoeken binnen welke trends we deze projecten kunnen plaatsen. Op theoretisch vlak is de uitdaging te destilleren wat de welvaartstaat hieruit kan leren (zie hoofdstuk zes), en het aanbrenge van analyses waarop strategieën om armoede te verhelpen zich kunnen baseren. Een correct begrip van de verschillende andere governance uitdagingen (in bijzonder die van hoofdstuk drie, vier, zes en zeven) draagt uiteindelijk bij aan dit centrale doel.

3. De gespannen verhouding tussen staat, markt en middenveld

Sociale innovatie reageert op menselijke noden die niet of niet meer worden bevredigd door de overheid of de markt, maar staat altijd in een verhouding tot beide. Vele auteurs associëren SI met ‘civil society’ in de driehoek staat-civiele samenleving-markt, ook al valt het daar zelden volledig op terug te voeren: “civil society in its different arrangements and configurations is the main (collective) actor [of SI...]. In this sense, the innovative action of civil society remedies the failures of the market and the state (i.e. the public sector)” (Kazepov et al, 2012, p. 3). Het ideaaltypisch opdelen van de maatschappij in de sferen van staat (overheid en publieke sector), markt (privé sector) en civiele samenleving (burgermaatschappij) creëert een driehoek van verhoudingen (Zijderveld, 1999). Binnen dit spanningsveld is het voor de governance rond SI een belangrijke uitdaging om te letten op een wenselijke verhouding tussen overheid en civiele samenleving. Ook het Bureau of European Policy Advisers (vanaf hier BEPA) is bezorgd over wat SI betekent voor “the respective roles of the private, public and third sector” (p. 40). Daarom is het nodig om de verschillende problemen die ontstaan bij de betrokkenheid van de overheid te verkennen, en welke governance uitdagingen hieruit volgen. Deze uitdaging valt ruwweg uiteen in twee sub- uitdagingen, waarvan de eerste draait om het risico dat SI de verantwoordelijkheid van de verzorgingsstaat ondergraaft (Moulaert et al, 2005, pp. 1971-1972), en de tweede draait om de (soms ongewenste) invloed en sturing van SI vanuit de staat. Hoewel dit gekaderd zal worden binnen grotere theoretische vragen, gaat het om uitdagingen die eigenlijk zeer herkenbaar zijn in de praktijk en zich o.a. lokaal zullen uiten in spanningen tussen administraties en SI initiatieven.

Het eerste spanningsveld gaat over de vraag van verantwoordelijkheid, over wie wat moet doen. Het probleem is hier dat via SI projecten de civiele samenleving (en de markt) verder in het vaarwater van de door de overheid gegarandeerde welvaartsstaatvoorzieningen komen, ook al zijn welvaartsstaat en middenveld reeds in zekere mate vervlochten in België. De welvaartstaat als het geheel van voorzieningen en beschermingen die de welvaart en sociale rechten van

burgers beschermen, is niet (meer) gelijk te stellen aan de staat, ook al is de betrokken rol van de overheid er een bepalende eigenschap van. In Groot-Brittannië wordt SI al eens ingepast binnen de conservatieve 'Big Society' gedachte (Dawson 2013; Oosterlynck, Cools, 2012b), waarin de verantwoordelijkheid voor het welzijn van burgers grotendeels wordt teruggespeeld naar de burgersamenleving. Daardoor ontstaat een situatie waarin wel in bepaalde sociale noden voorzien kan worden, maar deze niet gegarandeerd zijn (en dus geen effectieve rechten zijn). Deze vraag over verantwoordelijkheid is in de eerste plaats politiek van aard, maar in het vijfde hoofdstuk zullen we deze vanuit ethisch standpunt verder analyseren. Los van de vraag of deze verschuivingen in verantwoordelijkheid wenselijk zijn, wordt de verantwoordelijkheid in ieder geval minder duidelijk door samenwerking tussen de publieke en andere sectoren (Bergmark, Minas, 2010). Zeker in geval van multilevel governance bestaat het probleem dat de verantwoordelijkheid en aansprakelijkheid voor beslissingen vertroebeld wordt in beleidsnetwerken over meerdere niveaus (Peters, Pierre, 2004). Een andere vraag is of een dergelijke verschuiving ook daadwerkelijk meer innovatie en verbetering met zich mee zou brengen: "All hopes of renewing welfare cannot be totally entrusted to spontaneous local organisations" (Kazepov et al, 2012, p. 9). Zeker in tijden van besparingen bestaat de kans dat de overheid zijn verantwoordelijkheden afschuift naar de civiele samenleving onder het mom van sociale innovatie (Oosterlynck, Cools, 2012b, p. 210). In dit licht is het doel van inzetten op participatie en empowerment twijfelachtig: "externalization and delegation of responsibilities to civil society might be considered a strategy aimed at off-loading the burdens of social responsibility or a strategy of empowerment and participation" (Kazepov et al, 2012, p. 3). Dit genereert een zekere druk op de initiatieven, die de innovatieve werking kan fnuiken. Een concreet voorbeeld hiervan op lokaal vlak is het doorspelen van daklozen naar allerhande opvang-initiatieven die gedragen worden door vrijwilligers, waardoor de eigen werking van deze initiatieven onder druk komt te staan. Verder bestaat het gevaar dat inzetten op SI de afbraak van de welvaartstaat moet maskeren: "Is it a real alternative to inefficient state and market or just an alibi for a retrenching welfare state?" (Martinelli et al, 2003, p. 51). Een voorbeeld hiervan zijn de voedselbanken, die vele mensen helpen rond te komen met een ontoereikend inkomen, waarmee ze deels (impliciet) de taak van het garanderen van een bestaansminimum op zich nemen.

De verhouding tussen staat en civiele samenleving heeft ook invloed op de positie van de markt in relatie tot de eerste. Hoewel het ideaaltype SI niet vanuit de markt komt (Pol, Ville, 2009, p. 882), kunnen commerciële actoren door verschuivingen in verantwoordelijkheid een grotere rol krijgen, waardoor sommigen vrezen dat: "[SI] prove to be the Trojan Horse that diffuses and consolidates the 'market' as the principal institutional form" (Swyngedouw, 2005, p. 2003). Ondanks dat SI vaak ontstaan is als een kritiek op markt gedreven innovatiemodellen (Oosterlynck & Cools, 2012a), kan dit discours ook een excuus zijn voor privatisering: "[SI] should not be seen as simply a way of privatizing social services (BEPA, 2012, p. 40).

Deze uitdaging stelt zich vooral wanneer het gaat over het voorzien in primaire behoeften, maar niet alle projecten komen zo duidelijk in het vaarwater van bestaande welvaartsstaat voorzieningen. Zo stelt de vraag naar verantwoordelijkheid zich veel minder scherp wanneer een lokale overheid samen met actoren uit het middenveld het voortouw nemen in het opzetten van bijvoorbeeld een innovatief project rond een ruilwinkel voor babyspullen (Van Dijck & Raeymaeckers, 2012). Sommige sociale noden kunnen nu eenmaal beter door initiatieven uit de samenleving (bv. door laagdrempeligheid) worden aangepakt: "Because third sector organisations are motivationally and organizationally distinct, they are capable of doing many things that neither the state nor the market can do reliably or well" (Goodin, 2003, p. 359). Daarenboven zijn transformaties in sociale relaties *van* (en niet voor²) de samenleving juist meestal wel de verantwoordelijkheid van actoren uit de burgersamenleving.

² Zie Ghys & Oosterlynck (2013, p. 6) voor het onderscheid tussen SI voor, door en van de burgersamenleving.

Het tweede spanningsveld gaat over de invloed van de overheid op de SI initiatieven, en bevat de uitdagingen en problemen die kunnen ontstaan bij het van bovenaf trachten te sturen van innovatie. Het in praktijk zeer herkenbare fenomeen van spanningen tussen de centrale of lokale overheid en lokale initiatieven zullen we hier trachten theoretisch te kaderen binnen het hegemonie-begrip van Antonio Gramsci. Volgens Gramsci leidt een te sterke correspondentie tussen staat en civiele samenleving tot hegemonie (Swyngedouw, 2009), dat wil zeggen het aanleren van actieve instemming met de heersende ideologie. Voor sociale innovatie is zulk een toestand vanuit minstens twee gezichtspunten problematisch.

Ten eerste kan er een probleem van dominantie vanuit de overheid ontstaan, die lokale projecten onder druk zet: “steeds vaker worden van bovenaf doelstellingen opgelegd aan sociale initiatieven. (...) door het ad hoc karakter van lokaal beleid veranderen deze opgedrongen verantwoordelijkheden bovendien snel” (Loopmans, 2012, p. 5). Dit zorgt ervoor dat deze initiatieven vooral bezig zijn met het behalen van (bureaucratische) doelstellingen, wat vaak de beter georganiseerde, oudere en minder innovatieve actoren bevoordeelt. Een ander gevaar is dat de SI een bepaalde handelingswijze of rationale opgedrongen krijgt die overeenstemt met het huidige beleid. Aangezien SI net gaat om het anders aanpakken van zaken (vanuit andere assumpties) dan het geval is in de huidige praktijk, gaat dit ten koste van het innovatieve gehalte. Een voorbeeld hiervan is dat projecten binnen de sociale economie onder druk komen te staan van het huidige activeringsdiscours, en sociale economie als opstapmiddel moet dienen naar de reguliere arbeidsmarkt in plaats van een doel of circuit op zich te zijn (Frans, Seynaeve, Vranken, 2002, p. 76-78).

Ten tweede werkt hegemonie (in tegenstelling tot oppressie) consensus en cohesie vormend, waardoor een deel van het kritische potentieel van SI kan wegvallen. Wanneer er een te grote consensus is tussen overheid en civiele samenleving over de gebruikte aanpak van een sociale nood, is er minderruimte voor innovatie aangezien beide belang hebben bij de huidige situatie (het project wil zijn ‘succesverhaal’ verderzetten). Bijvoorbeeld wanneer er een sterke samenwerking is tussen het lokale OCMW en allerhande organisaties voor daklozenopvang, kan de indruk ontstaan dat het probleem eigenlijk onder controle is, wat de aandacht afleidt van het bestaan van thuislozen. Verder verbergt het streven naar sociale cohesie bestaande problemen en conflicten (Eizaguirre et al, 2012), die van belang zijn om nieuwe sociale noden aan het licht te brengen en reacties vanuit de samenleving te mobiliseren.

Het is noodzakelijk om dit spanningsveld te nuanceren, willen we niet in een eenzijdige streven naar autonomie belanden. Volgens verschillende auteurs leveren de publieke instellingen juist een belangrijke bijdrage aan SI: “the possibility of securing citizens’ rights against discretion and arbitrariness, creating a framework of rules and systems of services and interventions, investing significant resources and programming long-term investments” (Kazepov et al, 2012, p. 9). Bovendien kunnen lokale initiatieven leiden tot fragmentatie en geografisch ongelijke toegang tot publieke diensten en sociale bescherming (Andreotti et al, 2012; Oosterlynck, Cools, 2012b), waardoor een overheid nodig is om meer gelijkheid te garanderen. Volgens Moulaert (2010) kan SI enkel naar structurele verbetering leiden in tandem met en ondersteund door een goed werkende staat: “solidarity-based community building is not possible without guaranteeing generalized citizen rights, for example through the working of a state-for-all within an inclusive society” (p. 12). Daarnaast zet het hegemonie- concept de uitdaging in de verf, maar benadrukken andere benaderingen (zoals het ‘civiele sfeer’ concept van Habermas, 1990) de invloed van de civiele samenleving op de overheid en politiek veel sterker. Publiek civiele samenwerking in SI kan ook tot het democratiseren van de overheid leiden, zoals het geval is bij projecten rond participatieve (stads)budgetten (Novy, Leubolt, 2005). Het is hier echter nuttig in gedachten te houden dat de civiele samenleving niet gelijk staat aan het algemeen goede, en niet noodzakelijk democratischer te werk gaat dan volgens duidelijke procedures verkozen overheden (Swyngedouw, 2009).

Aangezien de uitdaging van een evenwichtige verhouding tussen overheid en civiele samenleving zich vooral in verschillende lokale contexten stelt, is het zoeken naar oplossingen eerder een empirische kwestie die varieert van geval tot geval. Het komt er dan op neer de spanningen tussen overheid en civiele samenleving in kaart te brengen, en te zien welke oplossing hiervoor wenselijk kan zijn voor armoedebestrijding. Zoals we zagen kan zowel het afschuiven van verantwoordelijkheid als een te sterke beïnvloeding (of beide, als in het opleggen van targets) het potentieel van SI voor armoedebestrijding fnuiken. De uitdaging voor governance is dan zowel om SI niet de bestaande verantwoordelijkheid van de verzorgingsstaat te laten ondergraven (Vranken, 2011), als de SI reactie voldoende ruimte buiten de bestaande orde te geven om alternatieven te ontwikkelen. Aangezien de verhouding per SI sterk kan verschillen, is het moeilijk om op voorhand uitspraken te doen over welke verhouding wenselijk is (tot nu toe weten we enkel wat problematisch is), al laat het ons wel de mogelijkheid om op voorhand erover na te denken. In verband met de rol die burgerinitiatieven moeten innemen tegenover de andere domeinen, kunnen we drie interessante rollen voor SI onderscheiden die de welvaartstaat versterken: 1) Waar de overheid tekort schiet qua bereik, aandacht of middelen op sociale rechten te garanderen, kan SI het bestaan van onbevredigde menselijke noden signaleren en aanklagen, 2) Waar de overheid qua methode of aanpak ineffectief is, kunnen SI experimenten alternatieve methodes tonen en foute redeneringen blootleggen (Zie hoofdstuk zes voor verdere uitwerking, 3) Waar de markt faalt om mensen in armoede toegang te geven tot een degelijk inkomen of de goederen en diensten die ze nodig hebben voor een waardig leven, kan sociale innovatie alternatieve organisaties en diensten opbouwen buiten de markt om. Volgens Kazepov et al (2012) is het grootste dilemma: “the possibility for public institutions to maintain the control on the welfare systems while giving way and supporting self-organization” (p. 14). Enerzijds is belangrijk om alle mogelijke SI projecten ruimte te laten (en deze ook actief te creëren, zie hoofdstuk zeven) en ook binnen het SI beleid in te zetten op diversiteit. Anderzijds moet de overheid een zekere strategische aanpak van SI aan de dag leggen en streven naar structurele bijdragen aan armoedebestrijding, mits projecten eerst de kans hebben gehad te experimenteren.

4. Rekening houden met een kwetsbare doelgroep

Een belangrijke uitdaging voor SI projecten is om rekening te houden met de eigenheid van armoede en de kwetsbaarheid van armen als doelgroep. Sociale innovatie gericht op armoedebestrijding is een specifieke vorm van SI, en dit vraagt om een specifieke kennis van het armoedeprobleem en benadering van de doelgroep, die niet altijd bij de betrokken actoren aanwezig is. We zullen deze uitdaging bespreken in drie sub-uitdagingen, namelijk het vertrekken vanuit een correcte probleemdefinitie van armoede, het hebben van correcte verwachtingen tegenover armen, en aandacht voor de kwetsbaarheid van de doelgroep.

Armoede, waarmee één op zeven Belgen te maken krijgt (Coene, 2012, p. 52), is volgens socioloog Jan Vranken (2001) een structureel probleem dat voorkomt in samenlevingen waarin er zowel ongelijkheid als breuklijnen tussen groepen bestaan. Vanuit sociologisch standpunt omschrijft hij het als een netwerk van sociale uitsluitingen die de arme niet uit eigen kracht kan overbruggen. Enerzijds is het belangrijk armoede te benaderen als een probleem dat zich uitstrekt over meerdere domeinen van het leven en veel meer aspecten heeft dan enkel geldtekort, maar ook schaamte, beperkte mogelijkheden, etc. (zie ook Sen, 1983). Anderzijds mag de materiële kerncontext van geldtekort niet uit het oog verloren worden, aangezien deze als constante context richting geeft aan SI initiatieven, en een brug vormt naar ongelijke verdeling van welvaart waarin het probleem zich situeert. Bij de oorzaken van deze context denken we o.a. aan de constante creatie van economische risico's, de gebreken van de bestaande instituties en mechanismen van sociale uitsluiting (bv. op de arbeidsmarkt) en achterstelling.

De armen zelf vormen geen homogene groep, maar zijn een verzameling van zeer diverse groepen die (enkel) hun uitgesloten positie en sociaaleconomische achterstelling delen. Klassieke indicatoren als opleidingsniveau, gezinssamenstelling en leeftijd spelen een rol, maar het gaat vaak om sterk verschillende situaties. Zo zijn groepen die weinig deel of niet hebben aan arbeid (gehandicapten, werklozen, etc.) kwetsbaar, maar zien we ook dat bijna een derde van de armen werken (Coene, 2012). Het kan ook gaan om mensen die wel een normaal inkomen kunnen vergaren maar te maken hebben met allerlei extra kosten (gezondheid, gezin, schulden, etc.). Een ander specifiek probleem is het sterk verhoogde risico op armoede bij personen van een buitenlandse herkomst (die onderling dan weer verschillen) waarin vooral niet EU-burgers extreem kwetsbaar zijn (Van Haarlem, Coene, 2012, p. 483). Deze heterogeniteit maakt dat een beeld van 'de arme' altijd gebrekkig zal zijn en er zelden één oplossing is voor de verschillende sociale noden van armen. De uitdaging voor sociale innovaties is dan om rekening te houden met de verschillende noden en kwetsbaarheden van de armen. Maar vanuit emancipatorisch oogpunt (Zizek, 2010) is het ook interessant te zoeken naar wat er wel mogelijk is vanuit de gedeelde onderliggende problematiek van uitsluiting en achterstelling.

Een eerste stap in een succesvol proces van SI is het genereren van ideeën aan de hand van een goed begrip van de sociale noden (Mulgan, 2006). Daarom moet er voor de probleemdefinitie vertrokken worden van een correct beeld van armoede als structureel probleem. In de context van sociale noden wil dit zeggen dat het bevredigen hiervan voor armen een structureel probleem is dat ze zelf in eerste instantie niet konden oplossen. Verder geeft het ledigen van deze noden hen nog niet per definitie de controle over de middelen om hun eigen noden te ledigen (Moulaert et al, 2005). Vaak hebben mensen een sterk geïndividualiseerd of paternalistisch beeld over armoede, wat aanzet kan geven tot moralistische (bv. aansporen tot spaarzaamheid) of onpraktische oplossingen. Hierbij gaat men soms uit van volledige discipline, economische rationaliteit en optimale omstandigheden. Volgens Holman (1976) is dit een "failure to admit that humans are molded by psychological, social and cultural factors as well as by a physical one" (p. 11). Een foute probleemstelling van armoede kan een aantal problemen met zich mee brengen. Ten eerste brengen geïndividualiseerde, niet structurele verklaringen weinig zoden aan de dijk, en kunnen ze de bestending van het probleem niet verklaren of oplossen (Holman, 1976; Vranken & de Boyser, 2003). Ten tweede kan een fout beeld van armoede foute prioriteiten met zich meebrengen, en gaat men inzetten op triviale dingen (zoals elektronische kooktips) in plaats van op echte knelpunten (zoals wonen). Ten slotte bestaat het gevaar van stigmatisering, bijvoorbeeld wanneer vrijwilligers handelen vanuit vooroordelen tegenover armen of wanneer deze ingebakken zitten in het projectontwerp van initiatieven. Zo kunnen vormen van labeling ontstaan waarbij men gaat focussen op "behavior that hides the poverty causing it, and substitutes as its cause moral or cultural or genetic failures" (Gans, 1995, p. 59). Populaire vooroordelen dragen bij aan de negatieve gevoelens van armoede (Holman, 1976), en bij weinig inzicht in armoede kan men mogelijke stigmatiserende of beschamende elementen over het hoofd zien (zoals het op straat aanschuiven bij voedselbanken).

Mogelijke oplossingen om deze uitdaging het hoofd te bieden bestaan erin voorlichting vanuit meer ervaren middenveld-organisaties (zoals bv. maatschappelijk opbouwwerk) te voorzien voor vrijwilligers of wie in SI geïnteresseerd is. Het expliciteren van een probleemdefinitie of benadering bij hulpverleners en sociale innovators kan hierbij nuttig zijn. Een andere mogelijkheid is toegang tot een sociaal werker voorzien. Uiteraard helpt het voor een goede governance altijd wanneer verschillende overheden zelf in hun beleid niet vertrekken vanuit stigmatiserende premissen.

Een gerelateerde uitdaging bestaat in het hebben van correcte verwachtingen tegenover armen. Ten eerste moet men om ongelijkheid te bestrijden deze eerst erkennen (Koning Boudewijnstichting, ATD-Vierde Wereld België, VBSG, 1994, p. 77), en dus geen onrealistische verwachtingen hebben van de zwaksten in de samenleving. Hoewel SI geassocieerd wordt met

bottom-up processen, komt SI gericht op armoede zelden volledig vanuit de armen zelf, aangezien armen doorgaans niet het economisch en sociaal kapitaal bezitten om projecten te starten en dikwijls te zeer bezig zijn met overleven om tijd en energie veil te hebben om mee de bredere armoedeproblematiek te verhelpen. Verder maakt het sterk heterogene karakter van deze doelgroep dat het moeilijk kan zijn om hen als geheel rond een bepaald project te mobiliseren. Het is gevaarlijk om te veel van armen zelf te verwachten, omdat dit kan omslaan in een soort van plicht om sterker te worden (Suijs, 2012, p. 224) of het waanidee waarin men de zwaksten met actiehelden verwacht en armoede volledig via zelfhulp wil oplossen. Sociale Innovatie gericht op armoede is niet één op één gelijk te stellen aan zelfhulp (dat wel een onderdeel van SI kan zijn). Zelfs voorstanders van het zelfhulpconcept moeten toegeven dat armen benadeeld zijn om sterke groepen te vormen (Ibrahim, 2006, p. 408). Het probleem van armen is net dat ze de kloof met de samenleving meestal niet op eigen kracht kunnen overbruggen (Vranken, de Boyster, Dierckx, 2003). Aangezien SI gaat over het veranderen van sociale relaties, is het evident dat dit ook om sociale relaties tussen armen en andere groepen gaat. Hiertegenover staat wel dat het succes van SI in structurele armoedebestrijding grotendeels zal afhangen van de mate waarin SI armen kan betrekken en politiek mobiliseren. Het is echter verstandig rekening te houden met een beperkte participatie vanuit de doelgroep, zeker wanneer we weten dat uitgesloten groepen een zwakke positie innemen in SI governance configuraties waarin macht een rol blijft spelen (Leubolt, Novy, Beinstein, 2009). Bovendien verbergt het streven naar consensus de machtsrelaties en verschillen in invloed tussen de actoren, die eventueel conflict en het politiseren van sociale noden neutraliseren (Eizaguirre et al, 2012). Innovatieve actoren staan niet alleen vaak zwakker, hun deelname aan governance ontmoedigt radicale standpunten en verandering, en de soms trage vooruitgang in lange governance processen kan ontgoochelend werken (Fung, Wright, 2001). Op deze manier kan het de huidige structuren bevestigen: “Toch heeft de nadruk op participatie van armen en interactief beleid eerder een effect van depolitisering, eigen aan een regime van geavanceerd liberalisme” (Suijs, 2012, p. 266). Juist wegens het belang van participatie (Dierckx, 2007) moet er ingezet worden op initiatieven die de impact van armen op governance vergroten, zoals de gids die samenlevingsopbouw (organisatie)uitgaf over beleidsbeïnvloeding samen met de doelgroep (Viaene, 2012).

Ten tweede is er het evidente maar soms vergeten punt dat armen inkomensarm zijn. Zo kan er vanuit het beleid normalerwijze niet verwacht worden dat SI gericht op armoede economisch rendabel of zelfstandig is; met diensten voor sociale noden die niet reeds door de markt bevredigd worden is vaak geen geld te verdienen³. De context van weinig koopkracht kan ook richting geven aan initiatieven, zowel in positieve als in negatieve zin. Zo zit er weinig toekomst in SI projecten rond smartphone applicaties die armen met een miniem ongemak helpen (elektronische tips voor gezond eten), maar de initiële prijs (en digitale uitsluiting) over het hoofd zien. Deze context is juist meegerekend in het Nederlandse voorbeeld van rechtswinkels, waar mensen gratis beperkt legaal advies krijgen van rechtenstudenten, die hun competenties nog niet kunnen verkopen maar er werkervaring voor in de plaats krijgen.

Ten slotte is het belangrijk de kwetsbaarheid van de armen serieus te nemen. Niet zozeer of niet enkel in de zin van een ‘gekwetste binnenkant’, maar hun sociale kwetsbaarheid. Armen zijn in zekere zin dubbel kwetsbaar omdat ze niet alleen vaker in precaire situaties zitten, maar ook omdat ze meer dan andere groepen kwetsbaar zijn voor de mening en attitudes van de meerderheid die mede over hun lot bepaalt.

Daarom is een bedachtzaamheid over SI aangeraden in verband met armoede. Zoals een eerder VLAS paper (Ghys & Oosterlynck, 2013) beargumenteert, is SI niet altijd een positieve zaak voor armen, en zijn er verschillende uitdagingen en risico’s bekend (zie hoofdstuk vijf in deze tekst over

³ Daarmee bedoelen we geld verdienen aan de armen zelf. Wanneer sociale innovatie bijvoorbeeld recyclageprocessen omvat (zoals het verwerken van onverkochte ladingen in vroegmarkten voor sociale restaurants), kan er hierdoor wel geld uitgespaard worden door o.a. het wegnemen van wegwerpkosten.

ethische problemen). Verder houdt SI, als een vorm van sociaal ondernemerschap, risico's op mislukken in. Dit kan problemen geven omdat de meest kwetsbare afhankelijk kunnen raken van initiatieven die zelf kwetsbaar zijn, zoals bijvoorbeeld met voedselbanken het geval is (Ghys, 2012). Rekening houden met de kwetsbaarheid van de armen heeft o.a. betrekking op het oog hebben voor stigmatiserende of beschamende situaties, maar evenzeer voor investeringsrisico's. Naast een bepaalde instapkost om deel te nemen (denk bv. aan technologische hulpmiddelen) vergen sommige projecten ook investeringen van tijd, die vaak kostbaar is voor mensen die met veel problemen te kampen hebben. Het is niet vanzelfsprekend dat deze factoren en valkuilen altijd meegenomen worden in de governance rond SI. Een minder voor de hand liggende maar reële factor is bijvoorbeeld de 'afgunst naar anderen' die bestaat tegenover (hulp voor) armen (Gans, 1995, p. 87), vaak door groepen die vlak boven hen staan op de maatschappelijke ladder. Bovendien bevinden zich onder de armen groepen (zoals buitenlanders) die los van hun economische toestand reeds kwetsbaar zijn voor vooroordelen.

De uitdaging zal dus zijn vanuit kennis van zaken en een correcte beeldvorming rond armoede aan SI te doen:

“Sociale innovatie stelt het initiatief van individuen en lokale organisaties centraal, maar daarbij is het uitdrukkelijk de bedoeling dat zij vertrekken vanuit de analyse dat niet het individueel gedrag, maar wel de verwachtingen en de selectief toegankelijke collectieve diensten in de samenleving de sociale noden veroorzaken en in stand houden” (Dierckx & Coene, 2012a, p. 43).

Hierbij komt het er ten eerste op aan om in de governance rond SI zo veel mogelijk uit de gaan van een niet stigmatiserende benadering van armoede en armen. Ten tweede moeten manieren gezocht worden om de armen (in al hun diversiteit en arm zijn) bij SI te betrekken en zo mede controle te geven over hun leven zonder te vervallen in illusies over volledige zelfhulp of commercieel gewin. Ten derde kan het interessant zijn om rekening te houden met de kwetsbare positie van de armen in het opzetten van nieuwe SI. Uiteraard speelt in de omgang met de meest kwetsbaren het serieus nemen van de valkuilen die in de andere governance uitdagingen naar voor komen een cruciale rol.

5. Het opschalen van sociale innovatie

“The growth of social innovation in Europe is hampered by (...) poor diffusion and little scaleup of good practices” (BEPA, 2011, p. 102).

Dit onderdeel draait om de uitdaging hoe beloftevolle sociale innovaties best naar een hoger niveau te tillen. Het doel van 'upscalen' is het op grotere schaal organiseren van een SI om meer mogelijkheden, bereik en efficiëntie te verkrijgen, en/of de verspreiding van een bepaalde innovatieve praktijk te stimuleren. Het naar een grotere schaal brengen en verspreiden van SI experimenten wordt vaak gezien als een belangrijk onderdeel van een succesvol proces van SI (Mulgan, 2006), omdat zo de impact van een innovatie op de structuren van de samenleving vergroot kan worden. Deze uitdaging verschilt van het stimuleren van SI als veld (zie hoofdstuk zeven), in zover het gaat over van een welbepaald project een groter iets te maken. We zullen de bespreking van deze uitdaging aanvatten met een nuancering van de wenselijkheid van opschalen, om vervolgens dieper in te gaan op hoe en op welke manieren dit kan plaatsvinden, en ten slotte na te denken over vanaf waar dit proces best zou beginnen.

De eerste vraag is niet hoe SI naar een grotere schaal te brengen, maar of dit altijd wel nodig of wenselijk is. Er zijn twee groepen van problemen die maken dat niet elk initiatief automatisch groter gemaakt moet worden. Ten eerste is het zo dat de inhoud van sociale innovaties afhankelijk is van de context waarin ze ontstaan en niet alle concepten werken buiten die context. Zo geven Christiaens, Moulaert en Bosmans (2007) aan dat één van de moeilijkheden met de participatieve buurtontwikkeling in Antwerpen (BOM) het verplaatsen van deze ontwikkeling van de ene buurt naar de andere was. Rond SI bestaan niet alleen spanningen tussen civiele samenleving en overheid, maar ook tussen afwijkende of uitsluitende initiatieven van een lokale gemeenschap en de organisatie en principes van de bredere samenleving (Moulaert et al, 2005, p. 1972). Verder kan het zijn dat de initiatiefnemers simpelweg vijandig staan tegenover institutionele inmenging en schaalvergroting of het project niet uit handen willen geven. Aangezien SI projecten vaak berusten op vrijwilligerswerk is het bij opschalen of diffusie noodzakelijk om voldoende rekening te houden met de draagkracht van deze vrijwilligers, die niet noodzakelijkerwijs kunnen volgen met nieuwe organisatiemodellen. Er zijn bijvoorbeeld nieuwe vormen van samenwerking in voedselbedeling die arbeidsintensiever en dus enkel voor beter bemande verdeelcentra mogelijk zijn (Ghys, 2012), waardoor dit principe niet zo makkelijk uit te rollen is als het op papier zou lijken.

Ten tweede is er het probleem van institutionalisering. Onder institutionalisering verstaan we het proces waarin het handelen van mensen in toenemende mate gestructureerd wordt tot gestandaardiseerde handelspatronen, die vervolgens een eigen plaats innemen binnen de samenleving (Zie Berger and Luckmann, 1966). Voor SI is dit proces op zich niet slecht (en in bepaalde gevallen nodig) maar het brengt enkele gevaren met zich mee. Sociale innovatie komt vaak tot stand door zich juist af te zetten tegen de bestaande instituties (Chambon et al, 1982), een positie die moeilijk houdbaar is in een proces van institutionalisering. Door zich in te bedden in een breder institutioneel landschap en intern het opleggen van regels, kan een SI kwetsbaar worden voor bureaucrativering en zo zijn innovatieve geest verliezen (Moulaert, 2005, p. 1972). Een ander probleem is dat institutionalisering een bestendiging van alle negatieve effecten en problemen van een SI met zich meebrengt. Niet alle SI is positief, en bepaalde stigmatiserende elementen of ondergravingen van de welvaartstaat kunnen op deze manier verankerd worden in de samenleving, wat armoedebestrijding eerder bemoeilijkt dan helpt (Ghys, Oosterlynck, 2013). Zo stellen sommigen dat voedselbanken de oplossing van armoede tegenwerken wanneer ze een vaste waarde in plaats van noodhulp worden: "Een reden waarom armoede niet duurzaam wordt opgelost, is de institutionalisering van voedselbanken" (Gabriëls, 2013, p. 12).

Hoe is het vervolgens mogelijk om sociale innovatie naar een hoger niveau te tillen? Er bestaan verschillende scale up modellen voor innovatie, die door hun vooral abstracte inzichten moeilijk toepasbaar zijn op SI (Westly, Antadze, 2009), waardoor het beter is hier te kijken naar twee grote ideaaltypes manieren: opschalen en diffusie.

Met opschalen (upscaling) bedoelen we letterlijk het op een hogere schaal organiseren van SI, waardoor de werking en organisatie van het SI project vergroot wordt, zowel in termen van grootte van organisatie als in geografische zin van hogere schaal. Zo kan het principe van een vakbond groeien van fabrieksniveau, naar sectorale en uiteindelijk nationale schaal van organisatie. De vraag is of het mogelijk is een bepaalde SI op een hoger niveau te organiseren. Vaak is dit niet volledig mogelijk of wenselijk, en gaat het om het opschalen van deelaspecten. Zo is participatieve buurtontwikkeling door zijn lokaal democratische karakter aan de buurt gebonden, en is dit moeilijk op hoger dan stedelijk niveau te organiseren, ook al kan er financiële ondersteuning vanuit verschillende niveaus komen. Opschalen is ook niet altijd wenselijk voor de initiatiefnemers, omdat het de aard en werking van de SI zelf verandert; en door de nood aan meer geformaliseerde regels en samenwerking op hoger niveau gaat opschalen vaak samen met institutionalisering (Pruijt, 2003). Verder kunnen er door opschalen verschillende organisatieniveaus of koepels ontstaan die elk met een andere overheidsniveau interageren, waardoor meer complexe en minder overzichtelijke multi-level governance ontstaat. Een

probleem is dat wanneer meerdere niveaus (lang beide kanten) betrokken zijn er door verminderde aansprakelijkheid samen met een gebrek aan zichtbaarheid een democratisch deficit kan ontstaan (Papadopoulos, 2007). Wanneer we de SI naar een hogere schaal willen tillen voldoet de lokale overheid niet meer als partner, waardoor SI beleid dat inzet op diffusie en opschalen (vereist voor structurele impact) nooit volledig door het laagste niveau kan afgehandeld worden. In die zin staat het opschalen van SI op gespannen voet met het principe van subsidiariteit, dat de afhandeling van zaken telkens naar het laagst mogelijke niveau wil doorschuiven.

Om innovaties op te schalen zijn middelen nodig, wat ons bij de lastige vraag naar financiering brengt. Het specifieke probleem met SI gericht op armoede is dat, zoals Westly en Antadze (2009, pp. 10-12) uitleggen, het normale markt-model van vraag en aanbod niet goed werkt omdat de vraag meestal gemedieerd moet worden. Er is wel degelijk vraag naar het oplossen van sociale noden, maar armen hebben haast per definitie weinig of geen koopkracht (zie hoofdstuk drie), waardoor deze vraag door externe inmenging (meestal via de staat of liefdadigheidsfondsen) gefinancierd moet worden. Een andere manier van opschalen is dat de SI tot deel van de welvaartstaat wordt gemaakt, of dat deze welvaartstaat de principes en lessen van het experiment overneemt in haar eigen werking. Op lokaal niveau kan het verder interessant zijn om netwerken te promoten waardoor de SI kan groeien tot deel van het lokale hulpverleningsaanbod (Raeymeackers, draft).

Een tweede manier om de impact van SI te vergroten is diffusie, waarmee we het verspreiden van een bepaalde innovatieve praktijk bedoelen. Het verschil met de voorgaande benadering dat het om het kopiëren en niet vergroten van initiatieven gaat, waardoor het organisatiemodel min of meer hetzelfde blijft (het resultaat kan alsnog zijn dat door veelvoudige diffusie een SI op een grotere schaal verspreid raakt). Het opstarten van gelijkaardige initiatieven blijft zo meer een bottom-up zaak dan met opschalen het geval is, waar bij opschalen sneller grotere actoren betrokken zijn. Wanneer we opschalen en diffusie vergelijken moeten we in gedachte houden dat het over twee ideaaltypen gaat, die in praktijk vaak samengaan en door elkaar lopen. Zo zal de verspreiding van bijvoorbeeld het principe van sociale kruideniers de oprichting van een koepelorganisatie met zich meebrengen, wat ook een beperkte vorm van opschalen is. Een voordeel van diffusie tegenover opschalen is dat het door de spreiding minder risicovol is, en het meer in handen van de initiatiefnemers blijft. Verder kan het de problemen van institutionalisering beter vermijden, ook al brengen sommige hulpmiddelen voor diffusie, zoals het opstellen van draaiboeken, een zekere formalisering met zich mee. Mogelijke nadelen van deze manier van verspreiding is dat door de (tijdelijke) ongelijke spreiding en coördinatie de toegang tot de SI minder universeel is, en er geen schaalvoordelen verkregen worden.

Ook bij de verspreiden van SI is ondersteuning van bovenaf belangrijk (BEPA, 2011, p. 54). Governance inspanningen kunnen bijdragen tot de promotie van bepaalde praktijken via het belichten van (succesvolle) projecten, het poolen van ideeën, het promoten van netwerken en het ter beschikking stellen van praktische informatie (bv. draaiboeken). Hiernaast is er ook nood aan de evaluatie van SI, zodat niet alleen het nut, maar ook bepaalde valkuilen in het opzetten ervan sneller bekend raken. Verder is het interessant om potentiële connecties met andere maatschappelijke bewegingen, waarden en trends (zoals ecologisme, christelijke waarden) te onderzoeken, omdat de verspreiding van SI vaak afhangt van “the congruence of the innovation with other social trends” (Mumford, Moertl, 2003, p. 264).

Ten slotte moeten we bij deze uitdaging aandacht hebben voor de vraag wat er opgeschaald moet worden, en dit verbinden met de huidige governance praktijk in Vlaanderen. Maar eerst dienen we de notie van opschalen als op grote schaal organiseren te nuanceren. Het einddoel van opschalen hoeft niet per definitie het regionale of nationale niveau te zijn maar kan ook op lokaal niveau zijn, door bijvoorbeeld een buurtinitiatief naar stedelijk niveau te brengen. Ook moeten we naast het opschalen aandacht blijven hebben voor innovatieve verbreding (naar participatie, naar doorverwijzing, naar professionalisering) binnen een bestaande SI zonder dat de schaal

verandert. Zo laat het onderzoek van Depauw en Driessens (2012) zien dat er binnen de voedselbedeling nog veel ruimte is voor participatieve, sensibiliserende of integrerende werking.

Binnen het proces van SI is het interessant te reflecteren op de vraag vanaf waar in dit proces het opschalen dient aan te vatten. Als middel tot opschaling van SI werd vanuit het Vlaamse beleid de Sociale Innovatiefabriek in het leven geroepen (Kabinet Lieten, 2013), een subsidiekanaal met daarrond een consortium van actoren uit het middenveld en het bedrijfsleven dat kan functioneren als incubator. Het beleid van minister Lieten (2012, p. 2) volgt het volgende model: het oppikken van projecten via calls en subsidies voor experimenten (eerste fase), die dan uitgewerkt kunnen worden (tweede fase), om ze vervolgens naar zelfstandigheid te begeleiden (derde fase). Hierbij gaat men sterk uit van een zekere zaai-logica, waarin het de bedoeling is nieuwe projecten op te starten en hen van daaruit systematisch op te schalen. Een alternatief hiervoor kan zijn om ook aandacht te hebben voor het opschalen van bestaande SI die reeds een zeker draagvlak heeft, om zo deze initiatieven naar een echt groter niveau te tillen. Zo zijn bijvoorbeeld de buurtgezondheidscentra, waarvan onderzoek (Maeseneer, De Roo, Willems, 2012) reeds aangetoond heeft dat er veel potentieel is om deze praktijk uit te rollen. Het voordeel van de huidige aanpak is dat er meer experimenten opgezet worden, en dat het uitwerken van deze ideeën veel minder politieke moed vergt dan ze toe te passen. Maar hierdoor zijn innovaties ook weer kwetsbaar omdat ze weinig tijd hebben om eigen draagvlak uit te bouwen, waardoor ze als uitgewerkt concept (na aflopen van het project) politiek makkelijker te negeren zijn dan een bestaande ingebedde werking. Het proces van SI als reactie op maatschappelijke noden is geen nieuw fenomeen (Ghys & Oosterlynck, 2012), maar bestond reeds voor er beleidsaandacht voor was, waardoor het niet altijd terug opnieuw van nul opgestart moet worden. Bij deze governance uitdaging is het vanuit een standpunt van effectiviteit noodzakelijk om naast experimenten ook aandacht te hebben voor het opschalen en verspreiden van bestaande projecten voor structurele impact (Dierckx, Coene, 2012b, p. 426). Hierbij is, rekening houdend met de mogelijke onwenselijke gevolgen van opschalen, de bijkomende uitdaging te bepalen op welke schaal een specifieke vorm van SI het best gedijt.

6. Oog hebben voor Ethische Dilemma's

Om te vermijden dat SI niets meer is dan liefdadigheid of zelfhulp, is het belangrijk aandacht te hebben voor de uitdaging om bewust te zijn van en correct om te gaan met de ethische vraagstukken die bij SI gericht op armoedebestrijding komen kijken. SI is ethisch gezien eerder een neutraal dan een inherent goed gegeven (Heiskala, 2007, p. 71), waardoor innovatieve initiatieven in praktijk door verschillende ethische spanningsvelden gaan, die dilemma's met zich meebrengen. Dilemma's gaan over moeilijke keuzes zonder simpel antwoord, en het is in de eerste plaats van belang zich bewust te zijn van deze spanningsvelden. We zullen deze uitdaging duiden door enkele van deze ethische moeilijke situaties te bespreken, vertrekkend vanuit de centrale spanning tussen liefdadigheid en rechtvaardigheid.

De spanning over de verantwoordelijkheid van civiele initiatieven tegenover de staat op vlak van basisvoorzieningen kan men interpreteren als een politieke vraag over collectieve verantwoordelijkheid. Het is echter ook te benaderen als ethisch vraagstuk over de spanning tussen liefdadigheid en sociale rechtvaardigheid. Liefdadigheid in de zin van barmhartigheid slaat op het verzachten van leed als *gunst*. Het denken rond rechtvaardigheid kan betrekking hebben op het individuele oordelen in de zin van onpartijdigheid; op sociale rechtvaardigheid in de zin van een rechtvaardige samenleving (herverdeling, vrijheid, etc.), en op het metafysische idee van een rechtvaardig lot (Gabriëls, 2013). Hoewel het rechtvaardige oordeel ook van belang blijft, leggen hedendaagse denkers als Amartya Sen en John Rawls zich vooral toe op het invullen van de

sociale dimensie. Om sociale rechtvaardigheid af te zetten tegen liefdadigheid is de invulling van T.H. Marshall (1965) nuttig, die rechtvaardigheid ziet als het verkrijgen van burgerlijke, politieke en sociale rechten. Het helpen van armen vanuit liefdadigheid komt dus neer op een (vrijblijvende) gunst, waar de hulp vanuit rechtvaardig oogpunt een recht moet zijn. De problematische relatie tussen liefdadigheid en armoedebestrijding is een oud thema dat o.a. reeds door Oscar Wilde's (1891/1997) klassieke kritiek op caritas helder aangekaart werd:

“They try to solve the problem of poverty, for instance, by keeping the poor alive; or, in the case of a very advanced school, by amusing the poor. But this is not a solution. It is an aggravation of the difficulty. The proper aim is to try and reconstruct society on such a basis that poverty will be impossible” (p. 1041)

Ook de socioloog Herbert Gans (1972) ziet armoede en liefdadigheid als factoren die elkaar in stand houden, omdat liefdadigheid tegenover armen o.a. een functie krijgt binnen de samenleving als zingeving voor en legitimatie van de hogere klassen.

Maar los van de vraag of caritatieve initiatieven de verantwoordelijkheid van de samenleving ondergraven (Webber, 1992), kunnen we enkele meer praktische ethische problemen uitleggen met het voorbeeld van voedselbanken in gedachte (Zie Gabriëls, 2013).

Een eerste probleem is dat het gebruik van initiatieven als voedselbedeling samengaat met gevoelens van schaamte, en het kunnen leven zonder zich te moeten schamen (voor materiële tekorten) is net een onderdeel van niet arm zijn (Sen, 1983, Smith, 1776/1994). Voedselhulp kan vernederend zijn door de asymmetrische machtsrelatie (Warshawsky, 2010), omdat deze SI berust op een gunst in plaats van een recht, wat de arme dwingt tot nederigheid (Gabriëls, 2013, p. 2).

Wanneer diensten niet als duidelijke rechten omschreven zijn, kan er 'discretion' (Bergmark, Minas, 2010) optreden, het probleem van willekeur in beslissingen en interpretatie van regels wanneer er geen coördinatie is vanuit de centrale overheid. Omdat het bij initiatieven uit de burgersamenleving meestal expliciet om een gunst gaat, komen de elementen van onpartijdigheid en gelijke toegang tot diensten als deel van sociale rechtvaardigheid op de helling te staan.

In dit soort afhankelijkheidsrelaties verliest de arme een deel van zijn autonomie en keuzevrijheid, in het geval van voedselbanken over welk eten er op tafel komt (Gabriëls, 2013, p. 7). Maar ook de levensbeschouwelijke onafhankelijkheid van armen komt in het gedrang, aangezien de rol van religieuze hulporganisaties ook toeneemt: "(...) because they are filling the gap that was left after the supposed withdrawal of the welfare state (Dierckx, Vranken, 2009, p. 11). Ook qua politieke invloed zou het te rooskleurig zijn om SI nog steeds enkel te associëren met de filantropische of socialistische wortels die Martinelli et al (2003) ermee in verband brachten. Zo krijgt het idee van sociale restaurants sinds kort steun van extreem rechts in Vlaanderen (Vlaams Belang, 2012), die daarnaast ook voor publieke badhuizen pleiten als antwoord op sociale noden. Voor politieke partijen en bewegingen kan het steunen van SI juist een middel zijn om kiezers aan zich te binden en hun eigen overtuigingen te promoten (Young Foundation, 2006, p. 29).

Een andere manier om naar de ethische wenselijkheid van SI te kijken is vanuit het perspectief van emancipatie, dat als doel heeft: "to remove obstacles that prevent some people from participating fully, on a par with others, in social life" (Fraser, 2012, p. 17). Nancy Fraser werkt dit uit in haar commentaar op het werk van Karl Polanyi (1944/1968), die stelde dat de samenleving zichzelf zal trachten te beschermen tegen vermarkting door een tegenreactie te organiseren (wat aan SI doet denken, een term die hij soms ook gebruikt). Zoals Polanyi zelf aangeeft, is de inhoud en uitkomst van deze tegenbeweging niet noodzakelijk wenselijk, maar volgens Fraser maakt hij niet voldoende duidelijk waar dit aan ligt; een leegte die ze aan de hand van emancipatie en dominantie verklaart. Sommige reacties vanuit de samenleving (SI) kunnen dominantie in de hand werken omdat ze machtsrelaties reproduceren of bepaalde groepen beschermen ten koste van

anderen, waardoor de reactie vanuit emancipatorisch standpunt ethisch laakbaar is. Zo kan een bepaald initiatief westerse armen beschermen tegenover inwijkelingen, of kan er hulp aangeboden worden op voorwaarde van het aannemen van bepaalde machtsrelaties of stereotyperingen. Emancipatie dient juist te reageren op de normatieve onderbouwing van sommige beschermingen (bv. de veronderstelling van luiheid in het activerings-discours) die dominantie versterken (Fraser, draft, p. 14). Dit stemt tot nadenken over verschillende dilemma's die kunnen voorkomen in de praktijk van SI, bijvoorbeeld de vraag hoe de nood aan sociale bescherming te verenigen met erkenning van culturele verschillen? Hoeveel aandacht moeten verenigingen waar armen het woord nemen geven aan gekleurde armoede? Gaat het om structurele positie van armoede of moet er ook aandacht zijn voor etnisch-culturele verschillen onder personen in armoede?

Emancipatie in wenselijke SI is politiek noodzakelijk om armen te mobiliseren en als volwaardige gesprekspartner te laten participeren in governance, maar er is uiteindelijk nog een grotere, simpele ethische vraag: moeten we mensen in armoede niet rechtstreeks helpen, in plaats van aan SI te doen? Is het subsidiëren van SI geen ombuiging van middelen rond herverdeling heen (naar vrijwilligers, ondernemers, sociaal werkers, onderzoekers), en SI-beleid een beleid dat niet rechtstreeks op (inkomens)armoede ingrijpt? Er zit een kern van waarheid in deze kritiek, aangezien er in SI een vlucht voorwaarts is te ontwaren, waar het zoeken naar het nieuwe kan dienen als excuus voor het niet rechtstreeks oplossen van een probleem in de huidige context. Dit brengt ons deels terug op de spanning qua verantwoordelijkheid tussen civiele samenleving en overheid (zie hoofdstuk twee), maar het gaat ook over de verdeling van middelen binnen armoedebestrijding. Het probleem met deze kritiek is echter dat ze berust op de foutieve gedachte dat het om verbonden vaten gaat en minder SI meer investeringen in armen binnen het huidige institutionele landschap zou betekenen. Andersom is het technisch gezien alleszins niet zo (SI-beleid is momenteel innovatie- en geen armoedebelid), en de nood aan SI komt juist voort uit de vaststelling dat bepaalde sociale noden binnen het huidige institutionele kader niet zullen gelenigd worden. Succesvolle wenselijke SI is een reactie bij gebrek aan herverdeling, die via mobilisatie- en leerprocessen kan bijdragen aan de creatie van de subjectieve voorwaarden (wil en draagvlak, zie hoofdstuk één) tot herverdeling. Toch helpt deze kritiek om de focus op de bijdrage aan structurele armoedebestrijding niet uit het oog te verliezen.

De governance uitdaging komt uiteindelijk neer op twee zaken wanneer we zowel rekening houden met bekende ethische dilemma's alsook de mogelijkheid dat deze zich voordoen. Aan de ene kant moet er vermeden worden dat SI niet tot enkel liefdadigheid vervalt, ook rekening houdend met factoren als afhankelijkheid, dominantie, etc. Onder andere bij het garanderen van gelijke toegang tot rechten heeft de overheid een rol te spelen. Aan de andere kant is het van belang om bij het bespreken en evalueren van SI projecten (zo vroeg mogelijk) oog te hebben voor mogelijke ethische problemen. Het is inherent aan ethische dilemma's dat er geen simpele oplossingen voor bestaan. De Griekse tragedie leert ons dat hier anders mee omgaan (te snel of niet kiezen) vormen van hybris zijn. In het geval van caritatieve SI zoals de voedselbanken weten we enerzijds dat dit niet de oplossing voor armoede is, en bepaalde risico's inhoudt, en anderzijds dat het probleem zo groot is geworden dat zonder noodhulp velen zullen afzien (Ghys, 2012). Daarom is het essentieel om ons bewust te zijn van de ethische spanningsvelden en valkuilen rond SI en om (politieke) verantwoordelijkheid te nemen voor de keuzes die gemaakt worden. Met betrekking tot multilevel governance speelt deze ethische dimensie een bijzondere rol, aangezien de morele verantwoordelijkheid voor het al dan niet steunen van een bepaalde SI kan verschillen per overheid. Toegepast op het voorbeeld van de voedselbanken: voor nationale overheden liggen ze ongemakkelijk omdat voedselhulp stilaan een soort tweede net vormt onder het officiële vangnet (Ghys, 2012). Maar Europa kan hen van bevoorrading voorzien omdat het geen eigen uitgewerkt sociaal beleid (en dus verantwoordelijkheid) heeft, net als lokale besturen minder invloed hebben op de sociale zekerheid en zo een lokaal verdeelcentrum makkelijker kunnen steunen. Uiteindelijk is het best ernaar te streven dat alle betrokken actoren rekening

houden met deze ethische valkuilen. Bovendien kunnen de (ethische) problemen in armoedebestrijding zelf een bron zijn van leermomenten en SI, zoals we zien bij de sociale kruideniers die enkele ethische problemen met charitatieve voedselbedeling (zoals keuzevrijheid) trachten op te lossen.

7. Hoe kapitaliseren op sociale innovatie?

“Als u (...) uw doeleinde bereikt maar deze prestaties niet weet te benutten, is dat rampspoedig en ‘verspillend oponthoud’” (Sun Tzu⁴).

Het kapitaliseren op vooruitgang is een cruciaal onderdeel van elke strategische benadering van SI om tot structurele resultaten in armoedebestrijding te komen. Algemeen geformuleerd gaat deze uitdaging over het meer doen met SI dan het initiatief of idee zelf tracht te doen, dat wil zeggen de uitkomsten van het experiment verder uitbuiten voor andere doeleinden in armoedebestrijding. Er is een elementair verschil tussen SI benaderen vanuit de verwezenlijkingen van een bepaald geïsoleerd project op vlak van armoedebestrijding, en kijken naar hoe er op deze ervaring gekapitaliseerd kan worden om dit doel te bereiken. Deze tweede benadering voegt een strategische dimensie toe maar impliceert ook de actieve betrokkenheid van actoren buiten het SI initiatief zelf, niet in het minst de overheid. We moeten het belang van deze uitdaging kaderen binnen de relatie van SI tot de welvaartstaat. In hoofdstuk twee kwam het gevaar naar voren dat SI de verantwoordelijkheid van de overheid in het organiseren van een effectieve welvaartstaat ondergraaft. Het al dan niet ondergraven van de welvaartstaat door SI hangt echter vooral van de aanpak van die staat zelf af, de governance uitdaging bestaat er hier in te kijken of en hoe SI kan aangewend worden om de welvaartstaat te versterken. Naast het verhogen van de capaciteit voor armoedebestrijding kan een win-win situatie zorgen voor een groter politiek draagvlak en dus steun voor SI.

Een deel van het structureel potentieel van sociale innovatie is immers om SI aan te grijpen als leermomenten (Oosterlynck, Kazepov, Novy et al, 2013, p. 13), alsook om de grote structuren van de welvaartstaat aan te passen aan de hand van SI. Dit kan worden gezien als een onderdeel van de structurele uitdaging (hoofdstuk één), maar gaat verder dan het benutten van SI louter vanuit strategische armoedebestrijding. Het absorberen van SI in de welvaartstaat raakt ook aan de kwestie van opschalen (hoofdstuk vier), maar verschilt erin dat het hier vooral om verandering in structuren buiten het SI project zelf gaat. We zullen deze uitdaging opsplitsen door eerst specifieke aandacht te besteden aan de mogelijkheden van SI als leerproces, en te vragen wat en hoe er geleerd kan worden van SI, om daarna verder te verkennen er op welke manier op kan kapitaliseren.

Uiteraard is over sociale innovatie zelf nog veel te leren, aangezien het om een nog relatief open veld gaat, en is leren uit SI experimenten nuttig voor zowel de initiatiefnemers zelf als voor actoren uit de civiele samenleving die met gelijkaardige projecten bezig zijn. Leren en evalueren is een noodzakelijke schakel in het innovatieproces, omdat het SI in staat stelt verder te evolueren en zo een betere impact te hebben (Mulgan, 2006, p. 154). In wat volgt ligt de focus echter op enkele van de heuristische functies van SI zelf, en is de vraag wat en hoe we ervan kunnen leren in relatie tot armoedebestrijding. Te beginnen met de signaalfunctie van SI voor nieuwe of verwaarloosde sociale noden. Aangezien volgens onze conceptualisering (Ghys & Oosterlynck, 2013, p. 21) SI reageert op sociale noden die niet (meer) of onvoldoende door overheid of markt bevredigd worden, signaleert het bestaan van SI ook die nood. Soms gaat dit over evidente zaken (zoals daklozenopvang), maar soms duidt een SI op problemen waarvan het bestaan of de

⁴ In: Griffith, 2008, p. 229.

omvang gevoelig liggen (bv. voedselbanken duiden op honger). In bepaalde gevallen duidt het succes van een alternatieve werking op verborgen deelproblemen bij reguliere methodes (zoals het element van schaamte of te ingewikkelde procedures), waardoor noden onbeantwoord blijven. Maar het kan ook om totaal nieuwe noden gaan (zoals de digitale kloof) waarvoor de welvaartstaat of markt nog niet aangepast waren of die zich (ruimtelijk) aan de aandacht onttrokken (Oosterlynck, Kazepov, Novy et al, 2013). Wanneer we naar de geschiedenis van bepaalde sociale bewegingen (zoals het feminisme) kijken, is het naar boven brengen en publiek maken van sociale noden een emancipatorische strijd op zich (Burawoy, 2003), omdat ze het uit de private sfeer kan halen en politiseren.

Een andere functie van SI is het aanbrengen van alternatieve methoden en redeneringen. Dat sociale innovaties alternatieven aanbrengen spreekt voor zich, maar het is interessant om verder te gaan en te kijken naar waarom deze alternatieven werken en hoe hun benadering verschilt van bestaande praktijken. Via het in vraag stellen van de onderliggende *assumptions* over armoedebestrijding in de bestaande aanpak krijgt SI (ideologie)kritisch potentieel waarop gekapitaliseerd kan worden. Een concreet voorbeeld hiervan is het oorspronkelijk Amerikaanse 'Housing First'-principe bij dakloosheid, dat inging tegen dominante praktijken die onderdak zagen als laatste stadium in een herintegratieproces in plaats van een basisvoorwaarde (FEANTSA, 2012, p. 15). Experimenten die onderdak loskoppelden van de voorwaarden van andere diensten, bleken na evaluatie toch kost-efficiënt te zijn omdat door mensen van de straat te houden er o.a. bespaard werd op spoeddiensten, gerechtelijke kosten, etc.

Om SI als leermoment te benutten voor degene die er niet onmiddellijk bij betrokken zijn, is er een zekere evaluatie van initiatieven nodig. Het evalueren van sociale innovaties hoort bij een succesvol proces van SI, en het is goed om na te denken over hoe we dit het beste aanpakken. Er bestaan verschillende instrumenten om SI te evalueren (zie bv. Young Foundation/SiX, 2010; BEPA, 2011, pp. 110-111), maar voor armoede moeten vooral twee zaken in het oog gehouden worden. Ten eerste is er de timing van de evaluatie voor subsidies, waarbij het aan de ene kant zaak is projecten voldoende kans te geven zonder op voorhand resultaatsverbintenissen aan te gaan: "nog voor er wordt geïnnoveerd, moet je al weten wat het opbrengt" (Loopmans, 2012, p. 4). Aan de andere kant is het goed een project te evalueren voor de opschaling plaatsheeft, zodat mogelijke negatieve effecten en bijwerkingen niet verspreid en geïnstitutionaliseerd worden.

Het tweede aandachtspunt is dat de criteria voor de evaluatie best niet alleen rekening houden met de andere in deze paper gepresenteerde uitdagingen, maar vooral in de eerste plaats om de armen zelf draaien. Zoals de Europese koepel voor daklozenorganisaties betoogt (FEANTSA, 2012, p. 8), moet het in de evaluatie niet zozeer gaan om efficiëntie, maar vooral om effectiviteit gekoppeld aan wat belangrijk is voor de arme: het verbeteren van levenskwaliteit, empowerment, etc. In het algemeen is het te eenzijdig focussen op efficiëntie nefast bij innovatie, omdat nieuwe initiatieven in de opstart meestal niet zo efficiënt werken als de bestaande instituties die ze later zullen inhalen (Young Foundation/SiX, 2010, p. 23).

Er kan op verschillende manieren vanuit verschillende kanten op sociale innovatie gekapitaliseerd worden op een manier die bijdraagt aan meer maatschappelijk welzijn. In dit onderdeel zullen we verkennen hoe o.a. vanuit het perspectief van de welvaartstaat, de economie en het betrekken van mensen uit de samenleving naar het kapitaliseren op SI gekeken kan worden.

Hoe SI kan helpen aan de vernieuwing van de welvaartstaat is een grotere vraag die verdere uitwerking verdient (Oosterlynck, Cools, 2012a), maar het is nuttig om bij deze uitdaging alvast in grote lijnen na te gaan welke mogelijkheden er zijn. Hierbij is het elementair dat beleidsmakers voorbij gaan aan wijsheden over hoe creativiteit ook vanuit de wijken kan komen, maar kritische lessen trekken uit SI en deze toepassen. Anders zijn SI experimenten in verband met publieke diensten gewoon een manier om de aandacht af te leiden van stilstaand armoedebeleid: "Demonstrations are also a way to dodge action or postpone major change – relatively little money is spent, relatively few people are affected, the real problem is hardly touched" (Rein, 1970, p. 140). Zo kan de hierboven uitgewerkte signaalfunctie voor nieuwe of verwaarloosde

sociale noden gebruikt worden om de institutionele en ruimtelijke gaten in het aanbod van de welvaartstaat op te sporen, en aan te tonen waar verbetering mogelijk is. De SI die op deze noden reageert kan meteen ook een toeleidingsfunctie krijgen omdat ze er reeds in zekere mate in slaagt personen met een bepaalde nood samen te brengen en te bereiken. Deze toeleiding kan in twee richtingen verlopen, zowel van (informatie over) de doelgroep naar reguliere hulpverlening, als van nuttige informatie naar de doelgroep (Raeymaeckers, 2013).

De welvaartstaat kan verder op SI kapitaliseren door te leren van alternatieven en door de eigen methoden en benadering aan te passen, en zoals we eerder zagen, kritisch de eigen onderliggende assumpties en perspectieven op armoede te evalueren. Iets verregaander is het wanneer de werking van succesvolle sociale innovaties geïncorporeerd wordt in de welvaartstaat, wat hun impact vergroot en universele toegang mogelijk maakt (Andreotti, Mingione, Polizzi, 2012). De vraag is altijd of dit geval per geval wenselijk is, maar er bestaan zeker goede voorbeelden van, zoals het ooit innovatieve principe van werkwinkels dat we nu als een onderdeel van de VDAB kennen.

Natuurlijk gaan de mogelijkheden om te kapitaliseren op SI verder dan het versterken van de welvaartstaat. Ook op economisch vlak zijn er mogelijkheden denkbaar om te kapitaliseren op SI, wanneer we voorbij de klassieke markt-gedreven ontwikkeling kijken waar SI deels een reactie op is, naar lokale en alternatieve vormen van ontwikkeling die zich focussen op: “satisfaction of human needs (and empowerment, i.e. social economy) through innovation in the relations within neighborhood and community governance” (Moulaert et al, 2007, p. 196). Het gaat niet zozeer om het genereren van groei maar eerder van lokale veerkracht en zo het besparen van kosten, alsook het opzetten van kleinschalige economische experimenten en leermomenten (bv. alternatieve munten, nieuwe vormen van recyclage, etc.).

Voor participanten vanuit de samenleving bieden SI projecten doorgaans kansen op zingeving en engagement, alsook het aanleren van bepaalde (sociale) vaardigheden. De inzet van vrijwilligers in SI kan tevens aangegrepen worden voor sensibilisering en het leggen van contacten om uitsluiting tegen te gaan. Voor de doelgroep zelf bieden goede initiatieven kansen op participatie (Depauw, Driessens, 2012), het aanleren van vaardigheden en soms zelfs tewerkstelling, al dan niet met overheidssteun voor sociale economie. Ten slotte kan de werking rond een SI bijdragen tot emancipatie en het versterken van lokale gemeenschappen, bijvoorbeeld bij een initiatief rond buurttuinen in een multiculturele wijk.

Uit de verkenning van deze uitdaging, kunnen we concluderen dat er mits een goede aanpak mogelijkheden zijn om meer te halen uit sociale innovatie dan een project in eerste plaats kan of wil bewerkstelligen. Doordat SI een historisch een subversieve kant heeft (Godin, 2012) en in de huidige context complementair lijkt met een neoliberale agenda (Jessop, Mouleart, Hulgård, Hamdouch, draft) is de uitdaging om deze aan te wenden voor het herdenken en mogelijk versterken van de welvaartstaat. Een welvaartsstaat (en samenleving) die zichzelf op adaptieve manier via SI versterkt en innoveert, veronderstelt een actieve betrokkenheid die verder gaat dan een benadering van SI als geïsoleerde projecten (Ghys, Oosterlynck, 2013). De concrete uitdagingen voor zijn dan onder meer om te kijken hoe en wat men kan leren uit SI experimenten, alsook hoe o.a. grote organisaties binnen de welvaartstaat zich hiermee kunnen verbeteren. Ten slotte is het interessant de vraag te stellen hoe de voordelen van SI breder benut kunnen worden. De kansen zien en grijpen om te kapitaliseren op SI is echter duidelijk een zaak voor meer actoren dan enkel de initiatiefnemers en de civiele samenleving; hierbij is bv. ook voor onderzoek een rol weggelegd.

8. De creatie van ruimte voor sociale innovatie om te bloeien

“Social innovations do not happen by themselves. Throughout their life cycle, they need to be supported and nurtured if they are to make an impact on society and the economy. The Member States and regions therefore need not only to provide seed and venture financing for social innovations, but also to contribute to developing a climate that is conducive to learning through social innovation and transnational exchange, and the infrastructure to back it up” (BEPA, 2011, p. 95)

De laatste uitdaging, de creatie van de mogelijkheden voor succesvolle SI om tot stand te komen, gaat over de moeilijke dubbele taak van: 1) het creëren van (fysieke?) ruimte voor experimenten en een SI sector; 2) het stimuleren van sociale innovatie. De eerste vraag heeft zowel betrekking op de institutionele context als materiele ruimte waarbinnen SI moet werken. Aangezien SI in zijn reactieve aard vooral negatieve stimuli volgt (Moulaert et al, 2005, p. 1987) heeft de vraag naar stimulering een perverse bijklank omdat dit zou leiden tot het creëren van problemen om oplossingen uit te lokken. De uitdaging is hoe SI op een positieve manier te stimuleren en toch ruimte voor reactie en alternatieven te bieden. We zullen eerst aandacht schenken aan die ruimte, zowel met betrekking tot de institutionele context waarbinnen SI zich afspeelt, als in termen van infrastructuur. Vervolgens komen we terug op het stimuleringsvraagstuk.

Hoewel het om een zeer diverse groep initiatieven gaat, heeft sociale innovatie zijn eigen logica en potentieel, waardoor het nuttig is te denken over de creatie van een eigen ruimte voor SI. Ruimte kunnen we hier opvatten als institutionele steun of als normatieve ruimte (in de zin van ‘ruimdenkend’) voor experiment en afwijking, maar ook in de materiële zin. Aangezien er voor de overheid een grote rol weggelegd is in het scheppen van de randvoorwaarden en het kader voor een bloeiende SI sector, komen we terug bij de eerder aangehaalde problemen van institutionalisering en hegemonie (zie hoofdstuk twee). Het gaat immers om gegunde ruimte.

We beginnen met de ruimte van SI binnen het Belgische (macro)institutionele landschap te situeren. Onderzoek naar deze vraag zit nog in een beginfase, maar Oosterlynck, Kazepov, Novy et al (2013, p. 25) suggereren dat een continentale welvaartsstaat als België een robuuster institutioneel landschap heeft, wat een zekere beperking vormt op de ruimte die overschiet voor SI. Hiertegenover staat dat de kansen tot opschalen en gelijke toegang (en dus het potentieel op een structureel effect) groter zijn dan in landen waar welzijnsvoorzieningen minder centraal gecoördineerd zijn. Ook is het denkbaar dat het sterke Belgische middenveld innovatie zelf enigszins afremt, maar veel mogelijkheden biedt voor onderlinge steun en samenwerking tussen SI actoren. Uiteraard gaat het hier over veralgemeningen, en is de impact van de institutionele context van een welvaartsstaat op een SI sterk afhankelijk van de inhoud van die SI. Zo laat Pruijt (2003, p. 153) zien dat in het specifieke geval van kraken, een sociaaldemocratische welvaartsstaat als Nederland de beweging net meer ruimte heeft dan in het liberale Amerikaanse landschap, omdat krakers er legaal beter beschermd zijn.

Vervolgens kunnen we in het licht van multilevel governance kort kijken naar de huidige rol van de verschillende overheden in betrekking tot SI (voor een verdere beschrijving van de Vlaamse beleidscontext, zie Ghys & Oosterlynck, 2013). Beleid dat zich expliciet op SI richt bevindt zich momenteel enkel op Vlaams niveau, dat SI binnen het kader van innovatiebeleid tracht vorm te geven (o.a. via de Sociale Innovatiefabriek). In praktijk zijn lokale (en in mindere mate nationale en provinciale) overheden echter ook betrokken in de governance van concrete SI projecten. In de voorbeelden van SI die in het *Jaarboek Armoede en Sociale Uitsluiting 2012* (Dierckx, Oosterlynck, Van Haarlem, Coene, 2012) naar voren komen doorgaans sprake van samenwerking, ondersteuning, etc. met lokale overheden. Het gaat hier wel steeds om beleid rond bepaalde

projecten en geen beleid rond SI aan zich, zoals hoofdstuk één aangaf is de uitdaging om een strategische visie op SI te ontwikkelen in functie van structurele armoedebestrijding. Ten slotte speelt het Europese niveau een rol in de financiering van specifieke projecten, zoals bv de Antwerpse beursontwikkelingsmaatschappij (Christiaens, Moulaert, Bosmans, 2007).

Welke overheden best welke taken op zich nemen is een bijzonder gevoelige kwestie in België waarvan het weinig zinvol is om reeds uitspraken te doen. Uiteraard hangt de steun die in een bepaalde SI in praktijk zal krijgen van een bepaald overheidsniveau af van verschillende factoren zoals o.a. autoriteit, budget, bevoegdheid, coalitie, politieke doelen, etc. Om de praktische beleidsvorming en uitvoering rond SI vorm te geven bestaan er doorgaans twee tegengestelde redeneringen: centralisatie en subsidiariteit. Onder subsidiariteit verstaan we de gedachte dat zaken door de kleinste (of laagste) competente autoriteit afgehandeld moeten worden, waardoor een centrale autoriteit enkel zaken doet die men niet effectief kan doen op een lager niveau (Washkuhn, 1995). In verband met sociaal beleid zijn volgens Kazepov (2010, pp. 66-67) de voordelen van subsidiariteit tegenover centralisering dat het lokale experimenten mogelijk maakt en meer vrijheid geeft aan bottom-up actie, alsook makkelijkere participatie. De nadelen zijn potentiële afwijkingen per regio, wat ongelijke behandeling tot gevolg heeft (Andreotti et al, 2012), alsook dat het moeilijker is om de betrokken actoren te coördineren, en er minder aansprakelijkheid is wat risico's op schuldontwijkende strategieën met zich meebrengt. Verder bestaat er het gevaar van passieve subsidiariteit (Kazepov, 2010), d.i. het overdragen van verantwoordelijkheden zonder middelen om deze correct uit te voeren.

Aangezien de beste configuratie een empirische vraag is die kan verschillen per SI, gaat het er niet om een superieure logica te vinden. De voorzichtige voorlopige conclusie die we kunnen trekken is dat er geen superieure logica of niveau is, maar dat om de verschillende governance uitdagingen aan te gaan, verschillende overheidsniveaus nodig zijn. Zo helpt lokale steun bij het ontwikkelen van een SI, en is de lokale overheid de meest logische partner in een beginfase aangezien deze vaak het dichtst op de sociale noden zit (Moulaert, 2010, Andreotti et al, 2012). Maar om een strategische visie op SI uit te bouwen lijkt een zekere vorm van centralisatie noodzakelijk (Zie hoofdstuk één), en is zoals we zagen het subsidiariteitsprincipe beperkend als het op opschalen aankomt. Centralisatie biedt ten slotte voordelen qua efficiënt poolen en inzetten van middelen, zo heeft het weinig zin om een lokale database van innovaties bij te houden wanneer dit beter op Vlaams of evengoed op federaal niveau kan. Bij SI gaat het immers niet om het uitvinden maar om het toepassen, waardoor het geen zin heeft ideeën af te schermen. Juist voor het delen van ideeën en praktijken is bijvoorbeeld het Europese niveau (BEPA, 2011, hst. 3) erg nuttig.

Wanneer we het hebben over materiele ruimte leert het voorbeeld van de sociale economie sector ons dat SI simpelweg een eigen infrastructuur nodig heeft: "History shows the importance of the material infrastructure of social economy initiatives. (...) social economy needs its own funding schemes, temporalities and supralocal governance dynamics" (Moulaert, Ailenei, 2005, p. 2049). Naast fysieke infrastructuur (bv. werkplaatsen) en ruimte voor SI moet er ook tijd zijn voor alternatieven, dat wil zeggen voldoende lange periodes voor projecten om te lopen zodat ze hun potentieel kunnen ontwikkelen. Hierbij duikt meteen de uitdaging van een eigen financiering op (BEPA, 2011, p. 103), aangezien zoals we zagen de vraag vanuit de sociale noden van de armen niet met koopkracht ondersteund kan worden, en deze zo moeilijker kapitaal kan aantrekken (Westly, Antadze, 2009). Op termijn is het interessant om na te denken over een eigen kredietsysteem voor investeringen in sociale initiatieven, of andere innovatieve vormen van financiering zoals coöperatieven (Innovatieregiegroep Sociale Innovatie, 2011) of 'crowdfunding'.

Het is ook goed om na te denken over heldere aanvraagprocedures voor projecten, alsook de inkadering en erkenning van bepaalde initiatieven binnen de wetgeving. Zo leert het voorbeeld van wijkgezondheidscentra in Vlaanderen ons dat het uitblijven van decretale erkenning het ontwikkelen van deze SI hindert (Maeseneer, De Roo, Willems, 2012). Verder spelen het stimuleren en ondersteunen van netwerken en overlegmomenten (Raeymaeckers, 2013) tussen SI initiatieven, zowel binnen een bepaalde gemeente als (inter)nationaal, een rol in de creatie van

een SI sector. Ten slotte is het voorzien van expertise en trainingsmogelijkheden relevant voor de uitbouw van een SI sector (BEPA, 2011), gezien het belang van bepaalde vaardigheden (van ICT en boekhouden tot omgang met doelgroepen) die niet altijd aanwezig zijn bij vrijwilligers.

Wanneer we conclusies van de institutionele en materiele ruimte samennemen, lijkt de governance uitdaging in een sterk geïnstitutionaliseerd landschap als het Belgische te zijn om voldoende ruimte te maken voor innovatieve, nieuwe actoren. Zeker wanneer het werkelijk gaat om bottom-up organisatie van de armen zelf, is het belangrijk dat deze binnen het middenveld ondersteund worden. Het is in deze context interessant te onderzoeken welke vormen van steun (training, accommodatie, krediet, etc.) nodig blijken te zijn om nieuwe SI projecten gericht op armoede te doen slagen.

De tweede deelduiding bestond in de moeilijke taak om het proces van SI op een positieve manier te stimuleren. Het is goed hierbij correcte verwachtingen te hebben, en in te zien dat er beperkingen zijn aan wat er vanuit governance bereikt kan worden om een proces dat vanuit de samenleving reageert op sociale noden te stimuleren. Ten minste op een positieve manier, zonder de sociale bescherming te verzwakken en SI uit te lokken via de mechanismen van crises en herstel (Moulaert, 2010, p. 4), waarbij het probleem uiteindelijk sneller groeit dan de (mogelijke!) deeloplossing.

Overheden en actoren in beleidsnetwerken hebben wel een rol te spelen in de promotie van SI (Kazepov et al, 2012). Het promoten van goede ideeën (en omgekeerd, het niet aanhalen van niet structurele voorbeelden) en praktijken kan helpen om zowel bestaande praktijken te verspreiden en om mensen te inspireren door het potentieel van SI te tonen. Zo pleit BEPA (2011, pp. 132-136) op Europees vlak voor o.a. het faciliteren van netwerken, een SI database, het rapporteren van succesverhalen en een prijs voor geslaagde initiatieven.

Bij momenten pleit de Young Foundation voor het stimuleren van een 'cultuur' van sociale innovatie (Young Foundation/SiX, 2010, p. 82), waarmee ze een algemene houding en klimaat dat SI aanmoedigt bedoelen. Dit is een tot de verbeelding sprekende maar vage gedachte, die doet denken aan eerdere pleidooien en plannen om creativiteit (bv. Florida, 2002) te stimuleren, maar uiteindelijk om elitaire recepten ging (Peck, 2005, Ghys, 2010). Hoewel er interessant onderzoek bestaat rond de condities waarin innovaties ontstaan (Mumford, Moertl, 2003), kan hier te ver op ingaan leiden tot een instrumenteel denken waarin er middelen naar heel andere belangen gaan dan het uiteindelijke doel van vervullen van sociale noden. Een cultuur kan niet simpelweg van bovenaf gecreëerd worden, en het ethische probleem van niet rechtstreeks in armen investeren in gedachte (zie hoofdstuk vijf), kan er beter meteen aan sensibilisering van de houding tegenover armoede (een uitkomst van SI) gedaan worden. Als er al zoiets bestaat als het stimuleren van een cultuur van SI, dan heeft dit niet zozeer te maken met ondernemerschap maar met het begrijpen van sociale noden (Mulgan, 2006, p. 149) en de normatieve verontwaardiging die hierdoor ontstaat en aanzet tot (re)actie.

Ten slotte is er de pragmatische uitdaging, zowel voor het uitbouwen als stimuleren van SI, om voldoende draagvlak voor innovatieve projecten rond armoedebestrijding te vinden. Hierbij is het interessant om kennis te verwerven over de diverse waarden, redeneringen en motieven waaruit mensen menselijke noden willen aanpakken, alsook over de positieve en negatieve trends waarop SI reageert. Het begrijpen en vinden van (normatief) draagvlak voor SI is nodig omdat SI zo kan inspelen op culturele en politieke vragen (Westly, Antadze, 2009, p. 14), maar ook omdat het solidariteit vanuit de algemene bevolking bevordert, zonder welke SI geïsoleerd raakt (Christiaens, Moulaert, Bosman, 2007, p. 248). De potentiële connecties met andere bewegingen die hieruit ontstaan kunnen niet alleen inspirerend werken, maar kunnen ook het delen van middelen en mankracht bevorderen.

Het stimuleren en uitbouwen van ruimtes voor sociale innovatie is geen zaak van korte termijn en niet het domein van één bepaalde overheid. Zeker in verband met het voorzien van infrastructuur (bv. opslagplaatsen voor ruilwinkels) of het stimuleren van samenwerking hebben lokale besturen (Van Dijck, Raeymaeckers, 2012) een aanzienlijke faciliterende rol te spelen. De

uitdaging is om innovatieve projecten voldoende kans te geven een eigen ruimte te veroveren binnen de bestaande institutionele context, al verschilt dit per SI. Zeker wanneer het gaat om bottom-up initiatieven van armen zelf moet ook onderzocht worden welke infrastructurele ondersteuning nodig is. Het stimuleren van SI blijkt een problematisch thema te zijn, waarbij het vooral interessant is te kijken naar vanuit welke motivering en inspiratie draagvlak voor SI en het transformeren van sociale relaties ontstaat.

9. Slot: Uitdagingen aangaan

In deze uitleidende conclusie zullen we de besproken governance-uitdagingen voor sociale innovatie gericht op armoede kort samenbrengen. We begonnen met de centrale uitdaging om te streven naar een structurele impact van SI op armoedebestrijding, om voorbij een louter projectmatige aanpak te raken. Dit is geen eenvoudige zaak, temeer omdat niet alle SI een even diepgaande impact op het probleem heeft. Daarom is het nodig dat alle betrokken actoren hun aanpak kaderen binnen een strategische visie in functie van structurele armoedebestrijding. Een belangrijk deel van zulk een strategische benadering is om meer te doen met SI dan de onmiddellijke impact van initiatieven zelf, en de kapitaliseren op SI om de samenleving en de welvaartstaat te versterken (i.p.v. te verzwakken). Hiervoor moet onderzocht worden hoe we SI kunnen aangrijpen als leermomenten over (mobilisatie in) de aanpak van nieuwe sociale noden, en hoe grotere organisaties in het veld van sociale diensten zich kunnen aanpassen en vernieuwen aan de hand hiervan. Ook het opschalen van SI speelt een cruciale rol in het bereiken van structurele impact, aangezien door het vergroten en verspreiden meer mensen kunnen genieten van initiatieven waarvan we weten dat ze werken. De vraag is telkens welk niveau wenselijk is om een SI naar op te schalen. Een voorwaarde om met SI tot structurele resultaten te komen in armoedebestrijding is een gedeelde en correcte visie op armoede. De inhoud van SI is afhankelijk van de context waarin deze ontstaat, waardoor erover gewaakt moet worden dat sociale innovaties geen stigma's reproduceren. Iedereen die bij SI betrokken is zou aangepaste verwachtingen moeten hebben tegen armen, in bijzonder in verband met het beperkte aanwezige financieel en sociaal kapitaal. Toch is de uitdaging om manieren te vinden om hen mee te betrekken en naar participatie en mobilisatie te streven. Een goed begrip van armoede leidt naar het (h)erkennen van verschillende ethische problemen die zich kunnen stellen in de praktijk van SI. Zoals we zagen is het zaak SI zoveel mogelijk tot rechtvaardigheid en emancipatie te laten bijdragen en de negatieve kanten van liefdadigheid te vermijden (zoals er zijn: ongelijke behandeling, stigmatisering, afhankelijkheid, etc.). Dit brengt moeilijke keuzes met zich mee, zowel voor het opzetten van SI als voor de overheden die deze projecten al dan niet moeten ondersteunen.

Een algemene conclusie is dat er voor de overheid een aanzienlijke rol weggelegd is om nagenoeg alle besproken uitdagingen tot een goed einde te brengen. De overheid blijkt op vele domeinen nodig om het potentieel van SI waar te maken, ondanks de in het verleden soms uitgesproken vijandelijke houding van SI tegenover de staat (Zie bv. Chambon, David en Devevey, 1982). Dit wil niet zeggen dat de verhouding met die overheid niet problematisch kan zijn. In het hoofdstuk over de uitdaging om tot een verhouding tussen staat en civiele samenleving te komen die het potentieel van SI voor armoedebestrijding ten goede komt, zagen we hoe deze relatie langs twee kanten spaak kan lopen. Aan de ene kant moeten we waken dat de inzet op SI en burgerinitiatief de verantwoordelijkheid van de overheid niet ondergraaft waar deze een rol moet spelen in structurele armoedebestrijding. Aan de andere kant is de uitdaging te vermijden dat de overheid teveel haar eigen ideologie oplegt en zo de innovatie fnuikt die haar praktijken moet verbeteren. In beide gevallen is het een moeilijke evenwichtsoefening tussen het zoeken naar voldoende afstand tussen overheid en civiele samenleving en de bereidheid elkaar te helpen en

aan te vullen. Een vraag die hieruit volgt is welke ruimte een SI sector heeft binnen het Belgische institutionele landschap, zowel in materiele als niet materiële zin. De uitdaging is dan om binnen deze context toch manieren te vinden om SI vanuit verschillende overheden te ondersteunen en op een positieve manier te stimuleren. Hierbij is het o.a. interessant te onderzoeken vanuit welke motivatie SI initiatiefnemers handelen.

Met de introductie van de belangrijkste governance uitdagingen voor SI gericht op armoede is de grond gelegd voor verder onderzoek. Gewapend met enkele eerste inzichten is het mogelijk deze thema's verder uit te diepen, en te kijken hoe deze uitdagingen en oplossingen zich stellen in de praktijk van concrete sociale innovaties in Vlaanderen.

Door zowel kansen als valkuilen te bespreken maakte deze paper duidelijk dat het potentieel van SI mits een goede of slechte aanpak sterk kan variëren. SI heeft zowel veel positief als negatief potentieel: het kan armoede zowel bestrijden als bestendigen. Net zoals voor Karl Polanyi de reactie vanuit de samenleving op vermarkting: "both stabilizes capitalism and provides terrain for transcending it" (Burawoy, 2003, p. 199).

Vertrekkende vanuit de centrale uitdaging om met SI verder te komen dan losse projecten of liefdadigheid en een structurele bijdrage te leveren aan armoedebestrijding, is het noodzakelijk om alle governance uitdagingen serieus te nemen en durven aan te gaan. Het geloof in een technologische fix en sociale continuïteit gaan vaak samen (de Wilde, 2000, p. 67) waardoor oplossingen mogelijk lijken zonder keuzes te maken; maar juist omdat het om de transformatie van sociale relaties gaat is het goed dit voor SI niet te doen. Sociale innovatie blijkt een strijdveld als elk ander te zijn, een te winnen of te verliezen kans.

Literatuur

Andreotti, A., Mingione, E., Polizzi, E. (2012). Local Welfare Systems: A Challenge for Social Cohesion. *Urban Studies* 49(9).

Bache, I., Flinders, M. (Eds.). (2004). *Multi-level Governance*. Oxford University Press.

Berger, P.L., Luckmann, T. (1966). *The Social Construction of Reality*. Anchor Books.

Bergmark, A., Minas, R. (2010). Actors and Governance Arrangements in the Field of Social Assistance. In: Kazepov, Y. (Ed.). (2010). *Rescaling Social Policies: Towards Multilevel Governance in Europe*. Ashgate.

Burawoy, M. (2003). For a sociological Marxism: the complementary convergence of Antonio Gramsci and Karl Polanyi. *Politics & Society* 31: 193-261.

Bureau of European Policy Advisers (2011). *Empowering people, driving change: Social Innovation in the European Union*. Online:

http://ec.europa.eu/bepa/pdf/publications_pdf/social_innovation.pdf

Chambon, J.-L., David, A., Devevey, J.-M. (1982). *Les innovations sociales*. Paris, Presses Universitaires de France.

Christiaens, E., Moulaert, F., Bosmans, B. (2007). The End of Social Innovation in Urban Development Strategies? The Case of Antwerp and the Neighbourhood Development Association 'Bom'. *European Urban and Regional Studies*, 14(4).

Coene, J. (2012). Inkomensarmoede en schulden anno 2011. In: Dierckx, D., Oosterlynck, S., Coene, J., & Van Haarlem, A. (Red.) (2012). *Armoede en Sociale uitsluiting - Jaarboek 2012*. Leuven: Acco.

Dawson, M. (2013). Against the Big Society: A Durkheimian socialist critique. *Critical Social Policy* 33(1): 78-96.

Depauw, J., Driessens, K. (2012). Voedselhulp als bron van integratie en activering. In: Dierckx, D., Oosterlynck, S., Coene, J., & Van Haarlem, A. (Red.) (2012). *Armoede en Sociale uitsluiting - Jaarboek 2012*. Leuven: Acco.

Dierckx, D. (2007). *Tussen armoedebeleid en beleidsarmoede*. Leuven: Acco.

Dierckx, D., Coene, J. (2012)a. Over sociale innovatie, lokale actie en maatschappelijke transformatie. In: Dierckx, D., Oosterlynck, S., Coene, J., & Van Haarlem, A. (Red.) (2012). *Armoede en Sociale uitsluiting - Jaarboek 2012*. Leuven: Acco.

Dierckx, D., Coene, J. (2012)b. Peilingen over armoede. In: Dierckx, D., Oosterlynck, S., Coene, J., & Van Haarlem, A. (Red.) (2012). *Armoede en Sociale uitsluiting - Jaarboek 2012*. Leuven: Acco.

Dierckx, D., Vranken, J., Kerstens, W. (Eds.). (2009). *Faith-based organizations and social exclusion in European cities*. Acco.

Eizaguirre, S., Pradel, M., Terrones, A., Martinez-Celorrío, X., García, M. (2012). Multilevel Governance and Social Cohesion: Bringing Back Conflict in Citizenship Practices. *Urban Studies*, 49(9).

FEANTSA (2012). Social Innovation to combat homelessness: A guide. Online: http://www.feantsa.org/files/freshstart/Toolkits/2012_06_12_Social_Innovation_Guide_Final_EN.pdf

Florida, R. (2002). *The rise of the creative class*. Basic Books.

Frans, M., Seynaeve, K., Vranken, J. (2002). *Balanceren op een slappe koord: spanningsvelden in de sociale economie*. Antwerpen-Apeldoorn: Garant.

Fraser, N. (2012). Marketization, social protection, emancipation: toward a neo-Polanyian conception of capitalist crisis. Unpublished manuscript.

Fung, A., Wright, E.O. (2001). Deepening Democracy: Innovations in Empowered Participatory Governance. *Politics & Society*, 29(1).

Gabriëls, R. (2013). *Tussen Barmhartigheid en rechtvaardigheid*. Draft paper, te verkrijgen bij de auteur.

Gans, H. J. (1972). The Positive Functions of Poverty. *American Journal of Sociology* 78(2): 275-289.

Gans, H. J. (1995). *The war against the poor*. New York: BasicBooks.

Ghys, T. (2011). Creative swagger. Discussion notions of creative industry. In: Ghys, T., Hölsgens, R., Herberg, J., Reichow, A., Pires, A., Keller, B., Singh, R. (2011). *Old buildings, New ideas. A note on emerging creative Economy in Maastricht*. Maastricht: Cast students Join Research project 2010, pp. 10-26.

Ghys, T. (2012). De ambigue rol van Voedselbanken. In: Dierckx, D., Oosterlynck, S., Coene, J., & Van Haarlem, A. (Red.) (2012). *Armoede en Sociale uitsluiting - Jaarboek 2012*. Leuven: Acco.

Ghys, T., Oosterlyck, S. (2013). *Sociale innovatie ontleed: perspectieven voor armoedebestrijding*. Antwerpen: Vlaams Armoedesteunpunt.

Giddens, A. (1984). *The constitution of society. Outline of the theory of structuration*. Los Angeles: University of California Press

Godin, B. (2012) 'Social innovation: utopias of innovation from c.1830 to the present', Working Paper 11, *Project on the Intellectual History of Innovation*, Montréal: INRS. Online: http://www.csiic.ca/PDF/SocialInnovation_2012.pdf

Goodin, R. E. (2003). Democratic Accountability: the Distinctiveness of the Third Sector. *European Journal of Sociology* 44(3).

Habermas, J. (1990). *The structural Transformation of the Public Sphere*. Frankfurt: Suhrkamp.

Heiskala, R. (2007). Social Innovations: Structural and Power Perspectives, in: Hamalainen, T. J. and Heiskala, R. (Eds.). *Social Innovations, Institutional Change*

and Economic Performance. Cheltenham: Edward Elgar.

Holman, R. (1978). *Poverty. Explanations of Social Deprivation*. London: Martin Robertson.

Ibrahim, S. (2006). From individual to collective capabilities: the capability approach as a conceptual framework for self-help. *Journal for Human Development and Capabilities*, 7(3).

Innovatieregiegroep Sociale Innovatie (2011). *Een pleidooi voor verdere beleidsvorming rond Sociale Innovatie*. Vlaamse raad voor Wetenschap en Innovatie, online: <http://www.vrwi.be/publicaties/eindrapport-irg-sociale-innovatie>

Jessop, B., Mouleart, F., Hulgård, L., Hamdouch, A. (2013/draft). In: Moulaert, F., MacCallum, D., Mehmood, A. and Hamdouch, A. (eds.). (Forthcoming). *International Handbook on Social Innovation. Social innovation: Collective action, Social learning and Transdisciplinary research*. Edgar Elgar.

Kabinet Ingrid Lieten (2013). *Presentatie Oproep Sociale Innovatie*. Online: <http://www.ewi-vlaanderen.be/oproep-sociale-innovatie-2013>

Kazepov, Y. (Ed.) (2010). *Rescaling Social Policies: Towards Multilevel Governance in Europe*. Ashgate.

Kazepov, Y., Barberis, E., Saruis, T. (2012). *Elephants and butterflies: public welfare institutions and social innovation*. Improve WP4, available upon request from authors.

Koning Boudewijnstichting, ATD-Vierde Wereld België, VBSG (1994). *Algemeen Verslag over de Armoede*. Brussel: Koning Boudewijnstichting.

Leubolt, B., Novy, A., Beinstein, B. (Eds.) (2009). *Governance and Democracy – Katarsis survey paper*. Online: http://www.academia.edu/214469/Governance_and_Democracy_-_KATARSIS_Survey_Paper

Lieten, I. (27 April, 2012). *Speech minister Ingrid Lieten rondetafel sociale innovatie*. Online: <http://www.ewi-vlaanderen.be/ewi/seminarie-sociale-innovatie>

[Loopmans, M. \(2012\). Sociale Innovatie en armoedebestrijding: nood aan vernieuwing. Online: http://www.ua.ac.be/main.aspx?c=*OASES&n=111335](http://www.ua.ac.be/main.aspx?c=*OASES&n=111335)

Maeseneer, de, J., Roo, de, L., Willems, S. (2012). Wijkgezondheidscentra in Vlaanderen. In: Dierckx, D., Oosterlynck, S., Coene, J., & Van Haarlem, A. (Red.) (2012). *Armoede en Sociale uitsluiting - Jaarboek 2012*. Leuven: Acco.

Marshall, T.H. (1965). *Class, Citizenship and Social Development*. New York: Doubleday.

Martinelli, F., Moulaert, F., Swyngedouw, E., Ailenei, A. (2003). *Scientific period progress report month 18*. SINGOCOM.

Moulaert, F. (2010). Social Innovation and community development. In: Moulaert, F., Swyngedouw, E., Martinelli, F., Gonzales, S. (Eds.). (2010). *Can neighborhoods save the city? Community development and social innovation*. London/New York: Routledge

Moulaert, F., Ailenei, O. (2005). *Social Economy, Third Sector and Solidarity*

- Relations: A Conceptual Synthesis from History to Present. *Urban Studies*, 42(11).
- Moulaert, F., Martinelli, F., Swyngedouw, E., González, S. (2005), Towards Alternative Model(s) of Local Innovation. *Urban Studies*, 42(11): 1969-1990
- Moulaert, F., Martinelli, F., González, S., Swyngedouw, E. (2007). Social innovation and governance in european cities. *European Urban and Regional Studies* 14(3): 195-209
- Mulgan, G. (2006). The Process of Social Innovation. *Innovations*, 1(2).
- Mumford, M., Moertl, P. (2003). Lessons from two innovations in the 20th century. *Creativity Research Journal*, 15: 261-266
- Novy, A., Leubolt, B. (2005). Participatory Budgeting in Porto Alegre: Social Innovation and the Dialectical Relationship of State and Civil Society. *Urban Studies*, 42(11).
- Oosterlynck, S., Cools, P. (2012a). *Social Innovation as a critique of post-fordist models of socio-economic development*. Improve WP4, available upon request from authors.
- Oosterlynck, S., Cools, P. (2012b). Lokale initiatieven als bouwstenen voor sociale innovatie. In: Dierckx, D., Oosterlynck, S., Coene, J., & Van Haarlem, A. (Red.) (2012). *Armoede en Sociale uitsluiting - Jaarboek 2012*. Leuven: Acco.
- Peck, J. (2005). Struggling with the Creative Class. *International Journal of Urban and Regional Research*, 29(4).
- Peters, G., Pierre, J. (2004). Multi-level governance and democracy: A Faustian Bargain? In: Bache, I., Flinders, M. (Eds.). (2004). *Multi-level Governance*. Oxford University Press.
- Pol, E. & Ville, S. (2009). Social innovation: Buzz word or enduring term? *The journal of socio-economics*, 38: 878-885
- Polanyi, K. (1944/1968). *The Great Transformation. The political and economic origins of our time*. Boston: Beacon Press.
- Pruijt, H. (2003). Is the institutionalization of urban movements inevitable? A comparison of the opportunities for sustained squatting in New York City and Amsterdam. *International Journal of Urban and Regional Research* 27(1).
- Raeymaeckers, P. (2013). From a bird eye view? A comparative analysis of network integration among human service organizations. *Journal of Social Service Research*, 39.
- Rein, M. (1970). *Social Policy: Issues of choice and change*. New York: Random House.
- Sen, A. (1983). Poor, relatively speaking. *Oxford Economic Papers*, 35(2).
- Smith, A. (1776/1994). *An Inquiry into the Nature and Causes of the Wealth of Nations*. Liberty Fund Inc.
- Suijs, S. (2012). *Ervaring aan de grens. Hedendaagse armoedebestrijding in Vlaanderen*. Proefschrift aan K.U. Leuven.
- Sun Tzu, *De Kunst van het Oorlogvoeren* (S.B. Griffeth, red.). (2008). Mabrero.

Swyngedouw, E. (2005). Governance innovation and the citizen: the janus face of governance-beyond-the-state. *Urban Studies*, 42(11).

Swyngedouw, E. (2009). Civil society, governmentality and the contradictions of governance beyond the state: the Janus-face of social innovation. In: MacCallum, D., Moulaert, F., Hillier, J., Haddock, S.V. (Eds.). (2009). *Social Innovation and Territorial Development*. Ashgate.

Van Dijck, L., Raeymaeckers, P. (2012). Over netwerken en sociale innovatie: de kracht van een lokaal bestuur. In: Dierckx, D., Oosterlynck, S., Coene, J., & Van Haarlem, A. (Red.) (2012). *Armoede en Sociale uitsluiting - Jaarboek 2012*. Leuven: Acco.

Van Haarlem, A., Coene, J. (2012). Armoede en sociale uitsluiting ontcijferd. In: Dierckx, D., Oosterlynck, S., Coene, J., & Van Haarlem, A. (Red.) (2012). *Armoede en Sociale uitsluiting - Jaarboek 2012*. Leuven: Acco.

Viaene, S. (2012). *Met hoge heren kersen eten. Beleid beïnvloeding in de praktijk*. Politeia.

Vlaams Belang (2012). *Vlaams Belang voorstellen armoedebestrijding*. Online: <http://www.vlaamsbelang.org/files/20121219persconferentiearmoede.pdf>

Vranken, J. (2001). *Unraveling the social strands of poverty: differentiation, fragmentation, inequality, and exclusion*. In: Andersen, H.T & Van Kempen, R. (Eds.). *Governing European Cities*. Aldershot: Ashgate.

Vranken, J. (2011). *Presentatie Sociale Innovatie*. Online: <http://www.ewi-vlaanderen.be/ewi/kickoff-seminarie-sociale-innovatie>

Vranken, J., De Boyser, K., Dierckx, D. (2003). *Armoede en sociale uitsluiting. Jaarboek 2003*. Leuven: Acco.

Warshawsky, D. N. (2010). New power relations served here: the growth of food banking in Chicago. *Geoforum*, 41(6), 763-775.

Webber, M. (1992). *Food for Thought. How Our Dollar Democracy Drove 2 Million Canadians into Foodbanks to Collect Private Charity in Place of Public Justice*. Toronto: Coach House Press.

Waschkuhn, A. (1995). *Was ist Subsidiarität. Ein Sozialphilosophisches Ordnungsprinzip: von Thomas von Aquin bis zur Civil Society*. Opladen: Westdeutscher Verlag.

Westly, F. & Antadze, N. (2009). Making a difference. Strategies for scaling social innovation for greater impact. *The innovation journal: the public sector innovation journal*, 15(2).

Wilde, O. (1891/1997). The soul of man under socialism. In: *The Collected works of Oscar Wilde*. Hertfordshire: Wordsworth Editions Limited.

Wilde, de, R., de (2000). *De Voorspellers. Een kritiek op de toekomstindustrie*. Amsterdam: De Balie.

Young Foundation (2006). *Social Silicon Valleys. A manifesto for social innovation*. Online: <http://www.youngfoundation.org/publications/reports/social-silicon-valleys-march-2006>

Young Foundation / SiX (2010). Study on Social Innovation. Online:
http://www.youngfoundation.org/files/images/tudy_on_Social_Innovation_22_February_2010_0.pdf

Zijderveld, A.C. (1999). *The Waning of the Welfare State: The End of Comprehensive State Succor*. New Brunswick: Transaction Publishers.

Zizek, S. (2010). *Living in the end times*. London: Verso.